

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
БЕЛАРУСКІ ОРДЭНА ПРАЦОЎНАГА ЧЫРВОНАГА СЦЯГА ТЭХНАЛАГІЧНЫ
ІНСТЫТУТ ІМЯ С.М.КІРАВА

Кафедра гісторыі Беларусі, асноў
эканамічнай тэорыі і паліталогіі

АКТУАЛЬНЫЯ ПЫТАННІ ГІСТОРЫІ І КУЛЬТУРЫ
БЕЛАРУСІ (IX - ХХІ стст.)

Вучэбна-метадычны дапаможнік
для студэнтаў I курса ўсіх
спецыяльнасцей

У 3-х частках

Частка I

Мінск 1992

Разгледжаны і рэкаменлаваны да выдання рэдацыйна-выдавецкай радзай інстытута.

Складальнікі: дац. П.В.Дзядзюля (прадмова), дац. Я.Я.Квачоу (тэма 1), дац. Н.М.Якуш (тэма 2), асс. Л.У.Жарына (тэма 3), дац. У.Я.Казлякоу (тэма 4), праф. А.М.Малашка (тэма 5)

Пад агульнай рэдакцыяй дацента
П.В.Дзядзюлі

Рэцэнзент прафесар кафедры палітычнай гісторыі БДУ імя У.І.Леніна
П.І.Зялінскі

Дапаможнік уяўляе сабой кароткае ізлаганне гісторыі Беларусі ад старажытных часоў да канца ХУІІІ ст. У ім пяць раздзелаў, якія адпавядаюць пэўнаму перыяду гісторыі нашага народа. Студэнт зможа даведацца пра вытокі беларускага этнасу, пра узнікненне дзяржавы беларусаў, пра геральдычнае і трагічнае ў лёсе нашай краіны.

Па тэматычнаму плану ўнутрыінстытуцкіх выданняў вучэбна-метадычнай літаратуры на 1992 год. Паз. 96 (44).

Для студэнтаў І курса ўсіх спецыяльнасцей.

© Белар. ордэна Працоўнага
Чырвонага Сцяга тэхнал.
ін-т імя С.М.Кірава, 1992

© Складанне. Калектыў
аўтараў, 1992

ПРАДМОВА

Абвяшчэнне незалежнасці Рэспублікі Беларусь выклікала новую хвалю цікавасці да гісторыі шматпакутнага народа. Хто мы такія, беларусы, калі з'явіліся, як складалася наша мова, як развівалася матэрыяльная і духоўная культура. Да нядаўнага часу панавала фальсіфікаваная канцэпцыя гістарычнага шляху беларусаў. Але і скажоная гісторыя краіны фактычна не выкладалася ні ў сярэдняй, ні ў вышэйшай школе. Народ жа, пазбаўлены памяці, не адчувае духоўнай сувязі з пакаленнямі продкаў, а значыць, і адказнасці за працяг іх спраў, за будучыню сваёй зямлі. Такі народ страчвае перспектыву і непазбежна ператвараецца ў духоўна спустошанае, паслухмяна-пакорлівае насельніцтва.

Вярнуць народу яго гісторыю—справа нялёгкая. Тым больш, што ворагі зямлі нашай не толькі фізічна знічалі беларусаў, але і рабавалі духоўна. Разбураны храмы, шматлікія помнікі матэрыяльнай і духоўнай культуры, вывезены архіўныя зборы, карціны, вырабы народных майстроў, кнігі. І да гэтага часу грунтоўна не даследаваны цэлыя перыяды нашай гісторыі, не напісаны так патрэбныя цяпер папулярныя кнігі, падручнікі.

Прапануемы дапаможнік, напісаны выкладчыкамі кафедры гісторыі і культуры Беларусі, асноў эканамічнай тэорыі і паліталогіі,—першая спроба даць кароткі агляд гісторыі і культуры беларускага народа ад старажытнасці і да падзелу Рэчы Паспалітай і ўключэння Беларусі ў склад Расійскай імперыі.

Выкладзены ў пяці раздзелах, матэрыял адпавядае патрабаванням вучэбнай праграмы, згодна якой у 1991-1992 навукальным годзе ўпершыню выкладаецца студэнтам тэхналагічнага інстытута курс гісторыі і культуры Беларусі.

Аўтары звяртаюцца з просьбай да чытачоў выказаць свае заўвагі аб змесце і форме дапаможніка, каб улічыць іх пры напісанні другой часткі і магчымым перавыданні ў далейшым першай.

І. СТАРАЖЫТНАЯ БЕЛАРУСЬ

План

1. Вытокі беларускага этнасу, Балты і славяне.
2. Сацыяльна-эканамічныя адносіны.
3. Дзяржаўныя аб'яднанні на тэрыторыі Беларусі.
4. Культура старажытнай Беларусі.

І. У VI-VIII стагоддзях на большай частцы тэрыторыі цяперашняй Беларусі жылі плямёны балтаў. Яны адрозніваліся асаблівасцямі культуры, галоўным чынам у пабудове жылых памяшканняў, у вытворчасці керамічных вырабаў. У VI-VIII стагоддзях самія паўночныя раёны сучаснай Беларусі суцэльным масівам былі араамі пражывання славян. Яны былі невялікімі паселішчамі. З VI стагоддзя пачалося пранікненне славян у раёны, дзе жылі балты. Славяне уступілі ў цесныя кантакты з балтамі і паступова асімілявалі іх.

У VIII-IX стагоддзях славяне Усходняй Еўропы падзяляліся на 13-14 этнічных аб'яднанняў, ці саюзаў плямён. На тэрыторыі Беларусі жылі галоўным чынам крывічы-палачане, дрыгавічы і радзімічы.

Крывічы займалі Смаленскае Падняпроўе, вярхоўе Волгі, верхняе цячэнне Заходняй Дзвіны і Пскоўшчыну. Самым заходнім крывіцкім паселішчам быў Браслаў. Прыкладна ў канцы першага тысячагоддзя іх вялікае аб'яднанне распалася на самастойныя групы - полацкую, пскоўскую і смаленскую. З тэрыторыяй сучаснай Беларусі звязана гісторыя крывічоў-палачан. Смаленскія крывічы жылі ў раёнах Оршы, Крывава, Мотіслаўля.

Полацкія крывічы займалі тэрыторыю цяперашняй Віцебскай вобласці і суседніх раёнаў. Галоўны іх цэнтр - Полацк. Старажытныя летапісцы называлі "палачанамі" тых крывічоў, якія пасяліліся ў вярхоўях Заходняй Дзвіны бліз вусця Падзвіжы. Яны мелі сваё княства - першапачатковае дзяржаўнае аб'яднанне. У Полацку спачатку збіраліся вечавыя сходкі для абмеркавання племянных спраў, адпраўляліся культурныя абрады, адбываліся тэргі з далёкімі "гасцямі" (купцамі). Ужо ў IX ст., акрамя Полацку, існавалі ўмацаваныя пункты Віцебск, Лукомль.

Дрыгавічы займалі большую частку паўднёвай і значную частку сярэдняй Беларусі. У "Аповесці мінулых гадоў" сказана, што яны пражывалі паміж Прыпяццю і Заходняй Дзвіной, а на захадзе займалі вярхоўе Панямоння. Граница паміж крывічамі і дрыгавічамі праходзіла па лініі Заслаўль - Лагойск - Барысаў. Дрыгавіцкімі гарадамі летапіс называе Слуцк і Клецк. З асноўных месцаў свайго рассялення дрыгавічы пранікалі ў міжрэчча Заходняга Буга і Нёмана.

Суседзямі дрыгавічоў на ўсходзе былі радзімічы, якія засялялі сярэднія і часткова ніжняе цячэнне Сожа і яго прытокаў. Па звестках "Аповесці мінулых гадоў", яны займалі тэрыторыю паміж Дняпром і Дзясной. У іх землях у X ст. знаходзіліся невялікія гарады - Чачэрск, Прунай (Прапойск, цяпер Слаўгарад) і другія. Але ні адзін з іх не стаў значным цэнтрам нахшталь Полацку. Тэрыторыя радзімічаў паўней была падзелена паміж Смаленскім, Чарнігаўскім і другімі княствамі.

У IX-XI стст. Старажытнаруская дзяржава з цэнтрам у Кіеве аб'яднала пад сваёй уладай усе усходне-славянскія саюзы плямён і некаторыя неславянскія плямёны. Склалася адзіная старажытнаруская народнасць, якая характарызавалася пакуль што нязначнымі эканамічнымі сувязямі, тэрытарыяльным, культурным і моўным адзінствам.

Распаўсюджванне агульных старажытных рыс у быццё, у пахавальных абрадах, у прыладах і сродках вытворчасці. Паўсямясна аднолькавымі ці блізкімі па форме былі сякеры, сяры, нажы, зброя (наканечнікі стрэл і коп'яў), гліняны посуд, які з сярэдзіны X ст. пачаў вырабляцца з дапамогай ганчарнага круга.

Існаванне ралавага земляробства стала важнай умовай складвання індывідуальнага земляробства, адзіночнага гаспадаркі малой сям'і, аб'яднанняў ужо не на падставе радства, а на падставе гаспадарчай дзейнасці, сем'і ўтваралі сям'ю тэрытарыяльную абшчыну, названую "мірам" ці "вер'ю". Такая абшчына прыйшла на змену бацькоўскаму роду. Часамі ў не уваходзілі і вялікія сем'і - дварышчы, якія месцамі трымаліся на тэрыторыі Беларусі па працягу стагоддзяў. Члены абшчыны былі звязаны кругавой парукай (сумес-

най адказнасцю за выплату падаткаў, за злачынства, за выкананне павіннасцей).

На мяжы IX-XI стагоддзю сельская гаспадарка старажытнай Беларусі дасягнула параўнальна высокага узроўню. Сяляне сялі жыта, пшаніцу, проса, ячмень, лён, каноплі, гарох, бабы, саджалі рэпу. Сялянскія гаспадаркі трымалі коней, кароў, авечак, коз, свіней, хатніх птушак. Акрамя земляробаў у абшчынах жылі сяляне-саматужнікі: кавалі, ганчары, гарбары, рыманы, майстры па срэбру. У IX-X стст. з развіццём знешняга гандлю і ростам попыту на пушніну, мёд і воск у сялянскіх гаспадарках пашыралася паляванне і бортніцтва.

У гэты перыяд пачалося сацыяльнае расслаенне насельніцтва. Агульная назва людзей, занятых сельскай гаспадаркай у Старажытнай Русі, — смерды. Вольныя смерды — абшчыннікі — жылі на землях, яшчэ не захопленых феодаламі, плацілі даніну. Смерды, якія трапілі ў кабалу, падзяляліся на некалькі катэгорый: закупы, якія атрымалі ў багатых купу (доўг), радовічы, якія сталі кабальнымі ў выніку рада (падрада, дагавора), ізгоі, якія парвалі сувязь з абшчынай, і прашчэннікі — атрымаўшы волю рабы. Рабства ў Старажытнай Русі не прывілося, насіла хутчэй эпизадны характар. У летапісах упамінаецца таксама чэлядзь. Так звычайна называліся працаваўшыя на феодалаў кабальныя людзі, у іх ліку былі і халопы (рабы).

2. У Старажытнай Русі доўгі час існавала даніна, якую плацілі плямёны, пацярпеўшы паражэнне. З вольнага насельніцтва той тэрыторыі, у якой гаспадары (валодаў) князь, збіраліся дары, а працэдура іх збору — палюддзе. У далейшым даніна становілася феадальнай рэнтай. З устанавленнем феадальнага ладу усё больш і больш замацоўваліся абрачныя формы рэнты, вядомыя пад назвай "даніна" і "палюддзе", зафіксаваныя па усёй Русі.

З натуральным аброкам збліжаліся так званыя "кармленні" (права збору даходаў з воласці). Воласць, карміўшая князя, звалася ў старажытных летапісах "жыццём". Так, апісваючы выгнанне Рагвалода Барысавіча з Полацку ў XII ст., летапісец падкрэслівае, што у князя браты адабралі "воласць

яго і жыцце яго усе".

Памер аброка увесь час павялічваўся. Трапляючы ў залежнасць ад буйных землеўладальнікаў, цяжкія сяляне працягвалі плаціць даніну дзяржаўным установам, пдаці і налогі з "дыма" (гаспадаркі). Пасля ўмацавання хрысціянства сяляне пачалі ўносіць збор на карноць царквы, які звалі "дзесяцінай".

У канцы X-пачатку XI стст. узнікаюць гарады. Па даных летапісцаў, у 1001-1078 гг. быў заснаваны Друк, у 1007-1019 гадах — Берасце (Бярэсце, Брэст), у 1039-1060 гг. — Копысь, каля 1065 г. — Браслаў, у 1067 г. — Мінск. У IX стагоддзі акрамя Полацку існавалі Віцебск, Лукомль, у канцы X — Новогарадок (сучасны Навагрудак). З XI стагоддзя — Ваўкавыск, Чачэрск, Орша, Лагойск, Пінск, Барысаў; у XII стагоддзі ў летапісах упамінаецца Слуцк, Гродна, Мазыр, Моціслаў, у XIII — Рэчыца, Слонім, Эдзітаў, Магілёў, Копыль, Камянец, Кобрын.

Цэнтрам горада звычайна быў дзяцінец, які змяшчаўся на узвышшы, быў абнесены абарончымі умацаваннямі (як правіла, драўлянымі). Горад будаваўся на беразе параўнальна буйнай ракі пры упадзенні ў яе меншай прытокі. Паміж гэтымі рэкамі пракладваўся канал. Каля дзяцінца прасціраўся пасад, часта абнесены другой лініяй абароны (акольні горад). Пасяленне каля гораду, не меўшае абарончых умацаванняў, складала пасад, які цягнуўся уздоўж берагоў ракі.

Узнікненне гарадоў садзейнічала разлажэнню патрыярхальна-радавых адносін. Выдзяленне са складу насельніцтва рамеснікаў, больш ці менш не звязаных з земляробствам, вяло да канцэнтрацыі іх у гарадах. Акрамя таго, гарады становіцца адміністрацыйнымі цэнтрамі, рэзідэнцыямі князёў і другой апацыі.

Раннефеадальныя гарады — невялікія. Самыя буйныя з іх мелі некалькі тысяч насельніцтва, а малыя — некалькі соцень. Каля ракі існаваў торг — абавязковая частка феадальнага горада. Гарады будаваліся з дрэва. З дрэва рабілі жыллё, хлявы, масты, гарадскія сцены, вежы, ім асцілі вуліцы.

Гараджане мелі сваё поле, сенажаці, разводзілі хатнюю

жывёлу, некаторыя займаліся паляваннем і рыбнай лоўляй, але асноўнымі заняткамі былі гандаль і саматужная вытворчасць. Раскопы паказваюць, што ў гарадах X-XII стагоддзя атрымалі развіццё кавальская, гарбарна-абутковая, ювелірная, кастарэзняя, бандарная і другія віды вытворчасці. У Полацку існавала вытворчасць шкляных бранзалетаў.

У заходнія землі Русі з Кіева паступалі рэлігійныя культавыя вырабы, шкляны посуд, белыя гліняныя збаны з зялёнай палівай, з Оўруча на Валыні - шырфэрныя прасліцы, з Прыбалтыкі - бурштын. З поўдня, па Дняпру і яго прытоках, паступалі соль, амфары з віном ці аліўкавым алеем, з Каўказа - самшит для вырабу грэбняў. З Ноўгарада і Пскова паступаў воск.

З далёкіх краін у гарады дастаўляліся каляровыя і каштоўныя металы, неабходныя для ювелірных вырабаў. У IX-X стст. завозілі арабскія манеты - дзірхемы, а ў XI ст. асноўным пастаўшчыком манетнага срэбра - дзінарыяў - былі Германія і Англія. У XII-XIII стст. у грашовым абарачэнні на Русі ужываліся срэбраныя зліткі вагой у 100, 160, 200 грамаў. З Візантыі і Блізкага Усходу паступалі прадметы раскошы для феадальнага двара: дарагія каляровыя тканіны (павалока), грэцкія арахі, шкляны посуд тонкага мастацкага вырабу, распісаны золатам і эмаллю. Іран пастаўляў фаянсавы посуд.

3. Тэрыторыя сучаснай Беларусі знаходзілася на заходняй ускраіне Кіеўскай Русі. Спачатку тут існавалі Полацкае і Тураўскае княствы. Па меры развіцця феадальных адносін некаторыя княствы рабілі спробы выйсці з-пад улады Кіева. Адным з першых пачаў адасабляцца Полацк.

Каля 980 года у Полацку княжыў і "валодаў" Полацкай зямлёй Рагвалод. У той час ішла упартая барацьба за велікакняжцкую ўладу паміж сынамі кіеўскага князя Святаслава: кіеўскім князем Яраполкам і ноўгарадскім князем Уладзімірам. Рагвалод быў прыхільнікам Яраполка. Уладзімір у барацьбе супраць Яраполка імкнуўся перацягнуць на свой бок Рагвалода і ўзяць жонкай яго дачку Рагнеду, але атрымаў адказ. Тады Уладзімір Святаслававіч захапіў Полацк, забіў Рагвалода, а Рагнеду сілай узяў сабе ў жонкі. Хутка ўлада Уладзіміра была ўстаноўлена ў Кіеве.

У перыяд княжання Уладзіміра Кіеўская Русь дасягнула вышэйшага росквіту, было уведзена хрысціянства. У буйнейшыя гарады ў якасці сваіх намеснікаў Уладзімір накіраваў сваіх сыноў. Яго сын ад Рагнеды атрымаў Полацк. У далейшым княці і пасады ў Полацку застаўся за яго нашчадкамі.

У XI стагоддзі Полацкае княства займала тэрыторыю цяперашняй Віцебскай вобласці, паўночную частку Мінскай і некалькіх суседніх раёнаў. У васальнай залежнасці ад полацкіх князёў былі землі, якія прасціраліся па ніжняму цячэнню Заходняй Дзвіны. Полацкія ўладары рабілі захопы новых вямель. Так, сын Ізяслава Брачыслаў у 1021 годзе заваяваў Ноўгарад, атрымаў там вялікую палонную шмат палонных. Але на зваротным шляху ён быў разбіты кіеўскім князем Яраславам. Нягледзячы на сваю перамогу, Яраслаў аддаў гарады Усвяты і Віцебск з тым, каб перацягнуць Брачыслава на свой бок.

Усяслаў Брачыслававіч (1044-1101 гг.) у 1060 годзе сумесна з паўднёва-рускімі князямі удзельнічаў у паходзе супраць катэўнікаў - торкаў. Але хутка пачаліся сутычкі паміж князямі Кіеўскай Русі, феадальныя усобіцы, у якіх полацкія князі прымалі актыўны ўдзел. Усяслаў напаў на Пскоў у 1065 г., а праз год пайшоў вайной на Ноўгарад. Тады кіеўскі князь Ізяслаў Яраслававіч сумесна са сваімі братамі асадыў і захапіў Мінск - буйны цэнтр Полацкага княства. Войскі Усяслава Полацкага былі разбіты. Гэтая бітва яскрава апісана ў канцы XII ст. у "Слове аб палку Ігаравым". Пры перагаворах пад Оршай Ізяслаў Яраслававіч захапіў у палон Усяслава і пасадыў яго ў цямяніцу ў Кіеве. У 1068 г. Усяслаў быў вызвалены паўстаўшым народам, яго зрабілі вялікім князем кіеўскім, але хутка ён вярнуўся ў Полацк.

З канца 70-х гадоў XI ст. у барацьбу супраць полацкіх князёў уступіў Уладзімір Манамах. У выніку гэтага былі разбураны ў 1078 г. Лагойск, Лукомль, Друцк, а каля 1084 г. - Мінск.

Пасля смерці Усяслава Брачыслававіча Полацкая зямля была падзелена паміж яго шасцю сынамі. Апошнія потым сталі надзяляць "воласцямі" сваіх дзяцей. Паявіўся шэраг удзельных княстваў (Полацкае, Мінскае, Віцебскае, Друцкае, Ізя-

слаускае (Заслаўль), Лагойскае, Стрэжаўскае, Гарадзецкае). Прастол у Полацку лічыўся галоўным, гэты горад заставаўся важнейшым палітычным цэнтрам.

З пачатку XII стагоддзя важную ролю стаў адыгрываць Мінск. Першы мінскі князь Глеб Усяслававіч у 1116 г. зававаў частку тэрыторыі дрыгавічоў і спаліў Слуцк. Тады Уладзімір Манамах сумесна з Чарнігаўскім, Смаленскім, Перайслаўскім князямі распачаў поход на Мінскае і Друцкае княствы. Оршу і Копысь Манамах перадаў Смаленску. У 1119 г. яму удалося захапіць Мінск і на некаторы час далучыць яго да велікакняжацкіх уладанняў. Палонны Глеб Усяслававіч быў адпраўлены ў Кіеў.

Полацкія князі Усяславічы, як і раней, не хацелі падпарадкоўвацца Кіеву. Тады у 1128 г. сын Манамаха Мсціслаў нанёс удары па Заслаўлю, Лагойску, Барысаву, Друцку. У 1129 г. Мсціслаў Уладзіміравіч у пакаранне за непаслухмянасць запаланіў полацкіх князёў і выслаў іх у Візантыю.

У 1132 г. полацкае веча выгнала з горада сына Мсціслава Святаполка (унука Манамаха) і прызвала на княскі пасада унука Усяслава Брачыслававіча – Васілька. Амаль уся Полацкая зямля перайшла пад уладу мясцовых князёў, якія вярнуліся з Візантыі. У сувязі з распадам Старажытнарускай дзяржавы Полацкае княства канчаткова адасобілася ад Кіева.

Вялікую ролю у Полацку адыгрываў епіскап, які назначаўся кіеўскім мітрапалітам. Ад імя князя і епіскапа пісаліся дагаворы, якія заключаліся полацкім вёчам, да іх прывешваліся іх пячаткі. У 1151 г. полацкае веча прагнала князя Рагвалода Барысавіча, на прастол пасадзілі мінскага князя Расціслава Глебавіча. Пазней пачалася барацьба паміж князямі Полацкай зямлі.

Разлады сярод князёў аслаблялі Полацкую зямлю. Часамі Полацк аказваўся ў залежнасці ад Смаленскіх і Чарнігаўскіх князёў. У той жа час палачане сумесна са старажытналатвійскімі і другімі плямёнамі ваявалі супраць нямецкіх рыцараў, якія праводзілі экспансію у Прыбалтыцы. У 1201 г. рыцары ў вусці Заходняй Дэвіны пабудавалі крэпасць Рыгу. Быў утвораны царкоўна-рыцарскі Ордэн, які спачатку называўся Ордэн мечаносцаў, а з 1237 г. – Лівонскім.

Полацк не змог утрымаць свае пазіцыі ва ўсходняй Прыбалтыцы, але і нямецкія рыцары не ў сілах былі пранікнуць далей у Падавінне.

Тураўскае княства утварылася на тэрыторыі паўднёвай Беларусі ў басейне Прыпяці і яе прытокаў. Яно прымыкала да паўднёвых граніц Полацкай зямлі. Спачатку цэнтрам быў Тураў. Буйным па тагачасных маштабах з'яўляўся горад Пінск. Княства займала значную тэрыторыю дрыгавіцкіх зямель. У канцы X ст. Тураў стаў стольным горадам самастойнага княства. У 988 г. Уладзімір Святаслававіч перадаў Тураў свайму сыну Святаполку. Аналагічна наступіў і Яраслаў Мудры, які пасадзіў на княжанне ў Тураве свайго сына Ізяслава. У далейшым тураўскія князі па праву на спадчыну самі неаднаразова становіліся кіеўскімі вялікімі князямі.

У Тураве існавала асобная епіскапія. Уладзімір Манамах, які быў вялікім кіеўскім князем (1113–1125 гг.), трымаў Тураў у поўнай ад сябе залежнасці і вёў барацьбу з мінскім князем Глебам. Сын Манамаха Мсціслаў пасадзіў на княжанне ў Тураве свайго малодшага брата Вячаслава. Апошні ўдзельнічаў у паходзе на полацкіх князёў у 1128 г. З Турава ён двойчы пераходзіў княжыць у Перайслаў, быў князем у Кіеве, уступіў кіеўскі пасада чарнігаўскаму князю Усеваладу Вольгавічу зноў вярнуўся ў Тураў.

У 1128 г. Усевалад Вольгавіч перадаў Гарадзец пад Кіевам і Рагачоў свайму брату Ігару Вольгавічу, другога брата паслаў княжыць у Клецк і Чартарыйск. Ізяслаў Давыдавіч ён перадаў гарады Бярэсце і Драгічын над Бугам.

Пасля смерці Усевалада Вольгавіча Вячаслаў Уладзіміравіч стаў вяртаць раздзяленны Усеваладам гарады Тураўскай зямлі і нават заняў Уладзімір-Валынскі пасада. Тады новы кіеўскі князь Усяслаў Мечыслававіч накіроўвае ў Тураў свае дружыны і захоплівае яго. Юрый Даўгаруні, які займаў кіеўскі пасада, у 1155 г. перадаў Тураў свайму сыну Барысу, а Мазыр – северскаму князю Святаславу Вольгавічу. Барыс быў выгнаны з Турава. Унукам тураўскага і кіеўскага вялікага князя Святаполка Ізяслававіча Юрнем Яраслававічам, які вярнуў горад свайго дынастыі.

У 1158 г. шасцёра князёў пад кіраўніцтвам кіеўскага

князя Ізяслава, у тым ліку і дружина з Полацку, рушылі ў паход на Тураў, каб адабраць яго ў Юрыя Яраслававіча. Дзесяць тыдняў працягвалася асада, але Тураў устаў. У 50-я гады Тураў выйшаў з-пад парадкавання Кіеву, склалася самастойная княжацкая дынастыя. Толькі Мазыр і Брагін засталіся за Кіевам. Тураўскае княства падзялілася на Тураўскае, Пінскае, Клецкае, Слуцкае і страціла сваё палітычнае значэнне. Дробныя княствы папалі ў залежнасць ад галіцка-валынскіх князёў. У час татарна-мангольскага нашествя (1240г.) асноўная колькасць захопнікаў прайшла праз поўдзень Тураўскіх зямель.

У цеснай сувязі з Кіевам і Туравам знаходзілася Берасце (Бярэсце) на заходніх граніцах Русі. У другой палове XII ст. і ў XIII ст. яно уваходзіла ў склад Уладзіміра-Валынскага княства. Бярэсце карысталася значнай самастойнасцю, фактычна ўлада належала вучу. З яго сілай лічыліся як валынскія, так і польскія князі. Бярэсце выконвала ролю фарпоста ў абароне заходніх зямель Русі. У 1229 г. "берасцяне" разам з пінскім князем Уладзімірам разбілі атрад літоўцаў, падчыноўных да горада, а ў 1288 г. - дружны польскага князя Бадеслава, які занялі 10 сёлаў пад Бярэсцем.

Старажытныя землі і гарады Пасожжа уваходзілі ў склад Смаленскага і Чарнігаўскага княстваў. Паўночная частка Пасожжа з гарадамі Мсціслаўлем, Крычавам і Прупаем (Прапо-наскам) у XII-XIII стст. уваходзілі ў склад Смаленскага княства. У пачатку XIII ст. да Смаленска адыйшлі Копысь і Орша, але хутка яны былі вернуты Полацку. Мсціслаў быў цэнтрам удзельнага княства, дзе княжыў Мсціслаў Раманавіч з роду Уладзіміра Мамаха. У 1196 г. Мсціслаў быў смаленскім князем і падпарадкаваў сабе усё Мсціслаўскае княства.

Тэрыторыя ніжняга цячэння Сожа з Гомелем і Чачэрскам, а таксама Рэчыца і Рагачоў на Дняпры ў XII-XIII стагоддзях уваходзілі ў склад Чарнігаўскага княства. Гомель упамінаецца ў летапісах пад 1142 г., калі ён належыў Ігару Вольгавічу, на якога напаў Смаленскі князь Расціслаў Давыдавіч. Гомель і Чачэрск былі Чарнігаўскай вотчынай Давыдавічау. Ізяслаў Давыдавіч, які ў той час быў кіеўскім князем, аддаў Чарнігаўскаму князю Святаславу Вольгавічу Чачэрск. Па

данных летапісу, Ізяслаў Давыдавіч зрабіў паход на вяцічаў (1159 г.). У 60-х гадах XII ст. у Гомелі з'явіўся княжацкі пасада. Святаслаў Усеваладавіч процістаяў Чарнігаву і ў 1116 г. "паслаў свайго сына у Гомель". Потым Гомель на кароткі час перайшоў да Алега Святаслававіча, а затым да яго брата - героя "Слова аб палку Ігравым" - севераўскага князя Ігара Святаслававіча.

Верхняе Панямонне (так званая Чорная Русь) да канца X ст. было заселена ў асноўным усходнімі славянамі. У X-XII стст. тут існавалі гарады Навагарадок, Ваўкавыск Гродна, Слонім, Турыйск.

4. Яшчэ ў дахрысціянскую эпоху ва усходніх славян склаліся цыклы абрадавай паэзіі (вясенні, летне-восеньскі, зімні). Базай, практычнай асновай для тагачаснага светапогляду была цяжкая барацьба за існаванне. Іна спарадзіла тэію ці іншых вераванняў, звычаі, легенды. Бажаствам становіліся агонь, вада, расліны, жывёлы, асобныя камяні і г.д.. Да нашага часу дайшлі "агні" Івана Купалы, праз якія скакалі людзі, праводзілася жывёла. Фэтышамі сталі некаторыя расліны - разрыў-трава, ключ-трава, гарун-трава. Адсюль узнікне травалічэнне.

Сілы, з якімі чалавек справіцца не мог, старажытныя славяне надзялялі якасцямі жывых істот (вадзяны, дамавы, лесавік і інш.). Існавалі рознага роду змовы, складалася першабытная форма рэлігіі, якая называлася татэмізмам. Узніклі таксама абрады, звязаныя з рознымі момантамі сельскагаспадарчай вытворчасці, яны становіліся цэлымі календарнымі цыкламі: прылет птушак, гуканне вясны, вербная нядзеля, Юр'еў і міколінны дні, купальскія дні, зашчкі, дажыткі, свята бога ураджая - Багача. З'яўляўца свае багі-заступнікі. Іх устаўлялі ў форме ідалаў, ім прыносілі ахвяры. Такімі багамі былі Пярун, Дажбог, Сварог, Стрыбог і іншыя. Для іх рабіліся свяцілішчы, капішчы, якія абносіліся частаколам.

У 988 г. кіеўскі князь прыняў хрысціянства, а ўслед пачалосі хрышчэнне насельніцтва Русі. Калі ў Кіеве яно прайшло мірна, быў выгнаны Пярун (яго хінулі ў Дняпр і суправаджалі да парогаў), то ў Ноўгарадзе прышчосі пусціць у

ход ваенную сілу.

Доўгі час у хрысціянскай аправе працягвалі існаваць, з аднаго боку, анёлы і д'яблы, іконы і мошчы, таінства і працэсіі, нават рэлігійныя гімны і іх напевы і, з другога — культы Дзіаніса, Пана і іншых багоў пад іх уласнымі імёнамі ў буйных свяцілішчах і з прысвечанымі ім святамі. У новым для сябе кульце славяне знаходзілі замену былым валхаваннем, а на манахаў і святароў глядзелі як на волхваў. Святы Ілля, Егорый (Юры) і Мікола ператварыліся і ў пакрыццелю сельскагаспадарчых работ і памочнікаў земляробаў.

Тым не менш хрысціянская абраднасць прыжывалася кельска. Аўтар першапачатковага летапісу прызнаваўся, што людзі яго эпохі толькі называюцца хрысціянамі, а на справе з'яўляюцца паганцамі, на ігрышчах іх шмат, а ў царквах у час службы зусім мала. Кіеўскі мітрапаліт Іаан скардзіўся, што царкоўны абрад вячання выконваецца толькі баярамі і князямі, а "простыя людзі" заключаюць шлюб па старому звычаю, а некаторыя "без сораму" маюць па дзве жонкі.

Рукапісных кніг XI-XII стагоддзяў да нас дайшло вельмі мала. Вядомы Тураўскія і Полацкія евангеллі таго часу, металічныя засцёжкі ад пераплётаў каштоўных кніг знойдзены пры раскопках у Мінску, Друцку, Валкавыску, Новагародку. Аб распаўсюджванні пісьменнасці сярод насельніцтва гавораць вырабы, якія служылі для пісьма — пісалі, знойдзеныя ў шматлікіх гарадах Беларусі. Сведкамі гэтага з'яўляюцца надпісы на старажытных прадметах, камянях. Грамата была патрэбна рамеснікам, якія рабілі надпісы на вырабах.

Ранейшым помнікам пісьменнасці з'яўляюцца надпісы на свінцовай пячатцы полацкага князя Ізяслава (канец X ст.), цагляне з Сафійскага сабора ў Полацку (XI ст.), крэсле Ефрасінні Полацкай (II в.), каменных прасліцах XII ст. з Віцебска, Друцка, Пінска, амфарах з Новагародка, Пінска. У Барысаве вядомы "Барысавы камяні" з надпісамі, якія ўвек вельмі імя полацкага князя Барыса Усяслававіча — заснавальніка горада Барысava. Поблізу ад вёскі Дзятлава, што ў Аршанскім раёне, знаходзіцца "Рагвалодаў камень" вышынёй у 3 метры. У II в. г. на ім быў высечаны надпіс, у якім названы імёны полацкага князя, сына Барыса: мірское — Рагвалод і

кананічнае — Васілій. У Віцебску знойдзена берасцяная грамата XII-XIV стст., у якой нейкі Сцяпан прасіў Нежылу, каб той прадаў вопратку і купіў жыта за 6 грывен.

Значную ролю ў распаўсюджванні пісьменнасці і асветы адыгралі Полацк і Тураў. Значны ўклад у гэту справу унеслі Ефрасіння Полацкая і Кірыла Тураўскі.

Ефрасіння — свецкае імя Прадслава (каля II в. — II в. г.), князёўна. Спачатку перапісвала царкоўныя кнігі, потым пастрыглася ў манахіні, пасялілася ў "галубніцы" Полацкай Сафійскай царквы, працягвала перапісваць гэтыя кнігі, потым стварала летапісы і уласныя пісанні. Яна была выдатнай асветніцай свайго часу. У далейшым яна стала ігуменняй манастыра Спаса ў Полацку, пабудавала мужчынскі і жаночы манастыры, якія сталі асяродкам асветы ў Полацкім княстве, а таксама дзве царквы. Прадслава зрабіла паломніцтва ў Іерусалім і там памерла.

Кірыла Тураўскі (каля II в. — каля II в. г.) — выдатны дзеяч старажытнай літаратуры. Выхадзец з сям'і багатых гараджан, ён атрымаў у Тураве высокую па тым часе адукацыю. Пастрыгся ў манахі і заняўся літаратурнай творчасцю. Спачатку ён пісаў па ўзорах візантыйскай літаратуры, потым сцвердзіў свой стыль. У далейшым Кірыла стаў тураўскім епіскапам і праславіўся як прапаведнік, выдатны майстар рэлігійнай рыторыкі. Яму належаць 8 "слоў", ці павучэнняў, 3 прытчы ("прытча пра душу і цела, пра сляпога і крывого", "Аповесць пра бяспечнага цара і яго мудрага саветніка", "Сказанне аб чорнарыжскім чыне"), каля 30 малітваў, некалькі канонаў.

Вялікі і вобразны паэтычны дар Кірылы Тураўскага праявіўся ў "словах", звязаных з біблейскімі сюжэтамі, пропаведдзю хрысціянскіх догмаў. Яны адлюстроўвалі натуральнае імкненне чалавека захапляцца прыгажосцю прыроды, духоўнымі пошукамі чалавека, маральнай чысцінёй. "Словы" Кірылы Тураўскага характарызуюцца багатай паэтычнай сімвалай, характавам і ўзвышанасцю вобразаў, яркай паэтыкай. Яшчэ пры жыцці аўтара яго літаратурная творчасць была высока ацэненая сучаснікамі. Яго творы перапісваліся да XIX ст.

Распаўсюджванне рэлігіі і будаўніцтва царкваў, мана-

стыроў падштурхнулі развіццё дойлідскага майстарства. Адным з выдатных дойлідаў быў Іаан. Па яго праекту ў Полацку зроблены манументальныя збудаванні, у тым ліку Сафійскі сабор (IX ст.) – трэці храм такога тыпу на Русі пасля Кіеўскай і Ноўгарадскай Сафіі.

Храмы былі не толькі культавымі, але і грамадскімі збудаваннямі. Там захоўваліся архіў, дзяржаўная казна, функцыянавала бібліятэка, У пачатку XII ст. каля Полацку ў Бельчыцах – разідаўніцы полацкіх князёў – вырас Барыс-Глебскі манастыр, а каля 1159 г. на беразе Палоты была ўзведзена вядомая Спаская царква Ефрасіньеўскага манастыра. Для гэтай царквы вядомы ў той час ювелір Лазар Богша зрабіў пераўзыхаўшым узор старажытнарускага мастацтва – крыж у паўметра вышыні. Ён быў абкладзены залатымі пласцінамі з мініяцюрнымі фігурамі, аздабленымі шматфарбавымі перагародчатымі эмалямі.

Храмы ў XII ст. былі пабудаваны ў Віцебску, Навагародку, Гродне, Тураве, Ваўкавыску. Да нашых дзён уцалела Барыс-Глебская царква ў Гродне.

У помніках пісьменнасці XIII ст. ужо сустракаюцца запісы, якія дазваляюць зрабіць вывад аб пачатку зараджэння беларускай мовы (гандлёвае пагадненне Смаленска, Полацка і Віцебска з Рыгай 1229 г. і іншыя дакументы). Далейшая кансалідацыя беларускай народнасці праходзіла ў складзе Вялікага княства Літоўскага.

2. СТАНАЎЛЕННЕ І РАЗВІЦЦЁ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОВСКАГА (XIII – СЯРЭДЗІНА XVI стст.)

ПЛАН

1. Фарміраванне дзяржаўнай тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага. Першыя ўніі з Польшчай.

2. Арганізацыя дзяржаўнага кіравання і сацыяльна-палітычны лад княства.

3. Знешняя палітыка.

1. Пытанні ўтварэння Вялікага княства Літоўскага знаходзяцца сёння ў фокусе гістарычных раздумаў і дыскусій. Найбольшыя спрэчкі выклікаюць праблемы першапачатковай тэрыторыі Літвы і характару адносін з ёй суседніх беларус-

кіх тэрыторый.

Па адной з гістарычных канцэпцый узнікненне Вялікага княства Літоўскага звязана з паскораным развіццём феадальных адносін на тэрыторыі ўсходняй часткі сучаснай Літвы – Аукштайтэіі, вынікам якога з'явілася ўзнікненне тут моцнага дзяржаўнага ўтварэння на чале з уласнай княжацкай дынастыяй. Лічыцца, што гэтае палітычнае аб'яднанне стала асновай будучай дзяржавы – Вялікага княства Літоўскага, у склад якой рознымі шляхамі (ваеннымі, дыпламатычнымі, дагаворнымі) былі далучаны беларускія землі. Прычым першай была падпарадкавана сілай так званая Чорная Русь, цэнтрам якой з'яўляліся Навагрудскія землі. Але з прычыны таго, што Аукштайтэія ў сацыяльна-палітычным развіцці адставала ад суседніх заходнерускіх зямель, грамадскі і дзяржаўны лад княства ўвабраў у сябе многія нормы і культуру, якая складалася на гэтых землях.

Такім чынам, згодна з гэтай гістарычнай канцэпцыяй, ўтварэнне Вялікага княства Літоўскага звязана са знешнімі, чужымі для беларусаў і ўкраінцаў, сіламі, удала скарыстаўшымі слабасць Русі пасля татара-мангольскага нэшасця.

Але пры гэтым значная частка даследчыкаў слухна адзначала, што пры заснаванні новай дзяржавы рашучую ролю адыгралі не ваенная сіла, а працэсы натуральнай сацыяльна-эканамічнай і адпавядаючай ёй палітычна-тэрытарыяльнай кансалідацыі.

У апошні час усё больш даследчыкаў беларускай гісторыі спрабуюць даказаць і схільны прызнаць адсутнасць моцнага раннефеадальнага ўтварэння на тэрыторыі сучаснай Літвы, а постаці літоўскіх князёў выводзяць з летапіснай Літвы – гістарычнай вобласці Беларусі, якую вучоны гісторык і філолаг М.І.Ермаловіч размяшчае ў вярхоўях ракі Шчыры (цяперашні Слоніўскі, Ляхавіцкі, Удзінскі, Стаўбцоўскі, Маладзечанскі раёны). Менавіта адсюль, па думцы Ермаловіча, Навагрудак прызваў князя Міндоўга з тым, каб з яго дапамогай распаўсюдзіць свой уплыў на літоўскія землі. Такім чынам, па гэтай канцэпцыі Навагрудак і Навагрудская зямля сталі зыходным цэнтрам, вакол якога ішла палітычная

кансалідацыя беларускіх, літоўскіх, а затым і украінскіх зямель.

У любым выпадку з'яўленне беларуска-літоўскага сінтэзу даследчыкі спалучаюць з Навагрудскай зямлёй, якая ў сярэдзіне XIII ст. па сваёму эканамічнаму і палітычнаму развіццю выйшла наперад і на працягу адносна нядоўгага часу (другая палова XIII — першая чвэрць XIV ст.) іграла выключна важную ролю ў гісторыі беларускіх зямель.

З часу заснавання Яраславам Мудрым Навагрудка (1044 г.) гэтая зямля доўга заставалася ў сферы уплыву Кіева, а затым галіцка-валынскіх князёў. Толькі ў сярэдзіне XIII ст. Навагрудск вырываецца з-пад уплыву Валыні.

На гэты час зямля Навагрудка дасягнула высокага узроўню ў сацыяльна-эканамічным развіцці, што было абумоўлена шэрагам акалічнасцей. Ураджайныя землі Панямоння садаеўнічалі росту земляробства; геаграфічнае становішча ва умовах крыжацкай і мангола-татарскай пагрозы рабіла гэтую тэрыторыю адносна бяспечнай і прыцягвала сюды патак перасяленцаў з другіх рэгіёнаў, абумоўліваючы уздым прадукцыйных сіл; блізкасць да Полацкай зямлі спрыяла засваенню высокага тыпу культурнага развіцця.

Навагрудскае княства стала краем гарадоў з развітымі рамёствамі, высокаэфектыўнай сельскай гаспадаркай і развітым феадальным грамадствам. Ва умовах, калі астатнія землі Беларусі перажывалі стадыю палітычнай раздробленасці, з адпавядаючай ёй больш ці менш жорсткай удзельнай барацьбой, а Полацк аслаблены да таго ж знешняй агрэсіяй Тэўтонскага ордэна страціў ініцыятыву дзяржаўтваральнага цэнтра, Навагрудская зямля з улікам яе становішча магла адыграць гэтую ролю. Менавіта ў Навагрудку князь Міндоўг каранаваны на вялікага князя, а сам горад з 1253 г. стаў палітычна-адміністрацыйным цэнтрам новага дзяржаўнага утварэння, сталіцай Вялікага княства Літоўскага.

Працэс фарміравання дзяржаўнай тэрыторыі заняў даволі працяглы час: з першай чвэрці XIII ст. да апошняй чвэрці XIV.

Уключэнне беларускіх зямель у сферу уплыву княства ажыццяўлялася паступна. Спачатку, як ужо адзначалася, гэ-

та былі землі Чорнай Русі. З сярэдзіны XIII стагоддзя пачынаецца прыцягненне да княства Полацкай зямлі, хоць канчаткова Полацк увайшоў у склад княства ў 1307 г., калі князь Віцень дапамог палачанам выгнаць з горада нямецкіх рыцараў. Аднак Полацкае княства яшчэ доўгі час захоувала значную аўтаномію.

У перыяд з другой паловы XIII ст. да першай паловы XIV у Вялікае княства Літоўскае увайшлі Віцебская зямля, Мінскае княства, Турава-Пінская і Берасцейская землі. Працэс кансалідацыі праходзіў рознымі шляхамі: пры дапамозе дыпламатыі і гандлёва-ваенных дагавораў, праз дынастычныя шлюбы, з прамога прызнання ўлады вялікага князя, сілай зброі. Але ў кожным выпадку гэта было і неабходнае згуртаванне. Яно дыктавалася патрэбамі далейшага развіцця, пашырэння гандлёвых сувязей, неабходнасцю барацьбы з агульным знешнім ворагам. Таму ў склад Вялікага княства Літоўскага акрамя беларускіх княстваў, Аўкштайціі і Жамойціі, з другой паловы XIV да пачатку XV ст. далучаюцца Паўднёва-Рускія, Чарнігава-Северскія і Смаленскія землі. З XV ст. княства пачынае называцца Вялікім княствам Літоўскім, Рускім і Жамойцкім.

Найбольш значымі фігурамі, на час княжання якіх прыходзіцца працэс фарміравання тэрыторыі і палітычных інстытутаў новай дзяржавы, былі вялікія князі Міндоўг (сяр. 30-х гг. XIII ст. — 1263), Войшалк — (1264—1267), Віцень — (1296—1316), Гедымін — (1316—1341), Кейстут — (1341—1382) і Альгерд (1345—1377) Гедымінавічы, Ягайла — (1377—1392), Вітаўт — (1392—1430).

Умовы, у якіх праходзіў працэс станаўлення новай дзяржавы былі складанымі. Яе далейшая гісторыя аказалася пад уплывам тых акалічнасцей, што шэраг зямель, напрыклад Чорная Русь, Турава-Пінская і Берасцейская, раней уцягваліся ў сферу уплыву Галіцка-Валынскіх князёў і польскіх феадалаў, што аб'яднанне ішло на многавяшчальнай аснове, што збіраліся ў адно цэлае землі з розным узроўнем развіцця інстытутаў феадальнай дзяржаўнасці. Нарэшце, дзяржаўтваральны працэс знаходзіўся пад моцным уплывам знешніх фактараў.

У другой палове XIV ст. найбольш сур'ёзным ворагам

становіцца Тэўтонскі ордэн, які рабіў свае напады на тэрыторыі княства пад лозунгам хрысціянізацыі літоўцаў-язычнікаў. Паргоза анямечвання штурхала княства да саюза з Польшчай, якая ў сваю чаргу была занята пошукамі саюзніка ў барацьбе з тэўтонскай агрэсіяй, паколькі пактавала ад ордэна яшчэ больш і ўжо была на стадыні канчатковага пакарання. І хаця між княствам і Польшчай былі ваенныя сутыкненні і адносіны развіваліся складана, у 1370 г. пасля смерці польскага караля феадальнае каралеўства прапанава-лі вялікаму князю Літоўскаму Ягайлу на пэўных умовах стаць мужам наследніцы трону Ядвігі і каралём польскім.

У 1385 г. у Краве былі распрацаваны ўмовы дзяржаўна-прававога аб'яднання Польшчы і княства (уніі), што знайшло адлюстраванне ў спецыяльным акце. З умоў уніі верагодна тое, што Ягайла абавязаўся прыняць каталіцкую веру сумесна з падданымі, далучыць землі княства да Польшчы. Першым жа кронам Ягайлы па выкананню умоў уніі пасля яго узыходжання на трон стала распрацоўка ў 1387 г. граматы, якая давала прывілеі каталіцкаму духавенству і феадалам, прынятым каталіцтвам.

Прапольскія пазіцыі Ягайлы адразу ж выклікалі незадавальненне феадалаў у княстве. Ужо ў 1386 г. супроць Ягайлы выступілі полацкі князь Андрэй Альгердавіч і смаленскі князь Святаслаў. Актыўную барацьбу вёў стрыечны брат Ягайлы Вітаўт, прычым у ходзе гэтай барацьбы Вітаўт дамагаўся наогул разарваць унію, далучыць да княства ўсходнерускія землі і заснаваць самастойную ўсходнеславянскую дзяржаву. Аднак паражэнне ў бітве з татарамі на рацэ Ворскле (1399г.), калі войска княства было амаль поўнасцю знішчана і загінулі многія княжацкія роды, заставіла Вітаўта пацвердзіць унію з Польшчай. Але і Ягайла ідзе на ўступкі. Востраўскае пагадненне (1392) і Віленска-Радамская унія (1401) значна адрозніваліся ад Крэўскай. У апошняй уніі не гаварылася аб далучэнні княства да Польшчы, а Вітаўт пакідаў прызнаваць вялікім князем Літоўскім, самастойным гаспадаром.

Да 1569 г. Вялікае княства Літоўскае зберагло палітычную самастойнасць і яго адносіны з Польшчай будаваліся на статусе асабістай уніі, што азначала адначасовае сумяшчэнне тытулаў вялікага князя Літоўскага і польскага кара-

ля.

Гісторыя Беларусі вельмі цесна звязана з развіццём княства. Беларускія і украінскія землі складалі 9/10 тэрыторыі гэтай дзяржавы. Менавіта яны ляжалі ў аснове эканамічнага, ваеннага і культурнага развіцця Вялікага княства Літоўскага.

З другога боку, у рамках гэтага дзяржаўнага згуртавання былі створаны ўмовы для больш цеснай эканамічнай і палітычнай інтэграцыі беларускіх зямель, росту прадукцыйных сіл, прадаўжэння культурнай традыцыі і развіцця беларускай мовы, якая выконвала аж да канца ХVII ст. ролю дзяржаўнай. Усё гэта разам узятая спрыяла далейшаму развіццю беларускага этнасу.

2. Вярхоўная ўлада ў Вялікім княстве Літоўскім належала вялікаму князю (гаспадару), які з'яўляўся таксама вярхоўным уласнікам усіх зямель дзяржавы і непасрэдным уласнікам вялікакняжацкіх "двароў". Яму падпарадкаваліся князі і буйныя феадальныя, якія кіравалі асобнымі землямі.

Вышэйшым органам дзяржаўнай улады з'яўлялася гаспадарская рада - "паны-рада", у склад якой уваходзілі асобы, займаўшыя вышэйшыя дзяржаўныя пасады (канцлер, маршалак, падскарбі, гетман, ваявода і інш.), каталіцкія епіскапы і буйнейшыя феадальныя. Вузкае кола асоб з найбольш прыбліжана да князя членаў рады складала прэдыю альбо таямнічую раду. Першапачаткова рада была дарадчым органам, але па меры ўзрастання эканамічнай моцы і палітычнай ролі феадалнай значна яна ператварылася ў орган, які сумесна з князем ажыццяўляў заканадаўчую, выканаўчую і судзібную ўладу.

З ХV ст. пачынае дзейнічаць новы орган дзяржавы - вальны (агульны) сейм, з'яўленне якога было звязана з умацаваннем уплыву ў жыцці краіны беларускіх і украінскіх феадалаў, а таксама ваеннаслужылага саслоўя - баяр-шляхты. У склад сейма уваходзілі буйныя феадальныя, каталіцкія і праваслаўныя біскупы, рыбарныя паслы - дэпутаты шляхты. С сярадзіны ХVI ст. вальны сейм становіцца вышэйшым заканадаўчым і кантралюючым органам у дзяржаве. Гэты сейм выбіраў вялікага князя, вёў фінансавыя справы, пытанні вайны і міру, узаемаадносіны з іншымі дзяржавамі. Пасяджэнні сейма

праходзілі як у Вільні (сталіцы княства з 1323 г.), так і у шэрагу гарадоў беларускіх зямель (Брэсце, Гродне, Менску, Навагрудку). Функцыі выканаўчай улады ў дзяржаўным кіраванні здзяйсняла дзяржаўная канцэлярыя.

Такім чынам, па арганізацыі цэнтральнай улады Вялікае княства Літоўскае ў перыяд з XIV да сярэдзіны XVI ст. ператварылася ў форму выбарчай (у дынастычных межах) манархіі, абмежаванай часткова саветам вяльмож (рада), часткова сеймам з прадстаўнікоў дваранскага саслоўя. Вядучую ролю на сеймах Вялікага княства Літоўскага адгравалі буйныя магнаты (князі, паны радныя, паны харугонныя).

Мясцовае дзяржаўнае кіраванне было даволі разнастайным. Вынікала гэта з-за неаднароднасці развіцця асобных рэгіёнаў і адрозненняў у спосабе ўключэння зямель у склад княства.

У першую чаргу, неабходна звярнуць увагу на палітычна-адміністрацыйныя установы на месцах, дзейнічаўшыя па лініі дзяржаўнай цэнтралізацыі і садзейнічаўшыя ўзмацненню вярхоўнай улады. Цэнтралізатарская палітыка была галоўнай у дзейнасці амаль усіх вялікіх князёў, хаця найбольш паспяховая яна увасобілася пры Вітаўце. Менавіта ён ліквідаваў буйныя абласныя княжэнні на Беларусі, тэрыторыя якой увайшла ў 1413 г. у склад створаных Віленскага і Троцкага ваяводстваў. Стварэнне палітыка-адміністрацыйнай сістэмы працягвалася да сярэдзіны XVI ст. Адміністрацыйна-тэрытарыяльная рэформа 1564-66 гг. замацавала дзяленне Вялікага княства Літоўскага на 18 ваяводстваў, падзеленых, у сваю чаргу, на паветы і воласці. З ваяводстваў пры гэтым часткова ці цалкам складаліся з беларускіх паветаў (Берасцейскае, Віцебскае, Менскае, Навагрудскае, Полацкае, Мсціслаўскае, Віленскае, Троцкае). Большасць удзельных княстваў былі ліквідаваны і для кіравання тэрытарыяльнымі адзінкамі прызначаліся ваяводы, намеснікі, старасты, ціўны, дзяржаўцы. Ніжэйшы апарат мясцовага кіравання складалі валасныя старцы, дзесяцкія, сельскія войты.

З улікам аўтаномнага становішча ў княстве Полацкай і Віцебскай зямель, у якіх моцнымі былі вечавыя традыцыі, тут доўгі час збіраліся мясцовыя сеймы, прымаўшыя удзел у назна-

чэнні ваявод і намеснікаў, а Полацкі самастойна дамаўляўся аб гандлі з Рыгай. Захоўвалі аўтаномію і некалькі удзельных княстваў (Мсціслаўскае, Слуцкае, Клецкае, Кобрынскае і інш.). У XV-XVI стст. ва ўсіх ваяводствах і паветах пачалі збірацца сеймы (сеймікі) як органы феадальнага кіравання.

Гарады Беларусі з "Магдэбургскім правам" мелі сваё самакіраванне, магістрат, які складаўся з рады і лавы-суда. Раду штогод выбіралі гараджане. Акрамя кіравання горадам, яна займалася судовымі справамі па маёмасным і грамадзянскім пытанням. Крымінальныя справы былі ў руках лавы (суда).

Мясцовыя органы улады ў Вялікім княстве мелі шырокія паўнамоцтвы і мала залежалі ад цэнтральных. Кіраванне на месцы было наскрозь прасякнута тэндэнцыямі аўтаноміі і пачаткамі федэралізму. Такая тэндэнцыя была закладзена яшчэ ў працэсе аб'яднання зямель. Адзіна верным прынцыпам кансалідацыі розных па этнічнаму складу, сацыяльнаму і палітычнаму становішчу тэрыторый мог быць толькі прынцып больш доўгага захавання старынны-недатыкальнасці традыцый, існуючых судовых парадкаў. Па выразу Вітаўта, належала "старыны не рухаці...". Затым гэтая лінія замацавалася ў ходзе барацьбы беларускіх і украінскіх феодалаў за палітычную уладу. У ходзе яе справа не абмяжоўвалася толькі ўступкамі па тыпу ўключэння буйных украінскіх і беларускіх феодалаў у склад паноў-рады. Феадальная вайна 30-х гадоў XV ст., якую яшчэ вобразна называюць грамадзянскай, прывяла да таго, што Ягайла і прэтэндэнты на велікакняжацкі пасад былі вымушаны распаўсюджваць асабістыя і эканамічныя перавагі феодалаў-католікаў на праваслаўных і даваць ці пацвярджаць граматы беларускім, украінскім зямлям. Тым самым ўзмацнялася роля мясцовага баярства. Гэты працэс быў прадоўжаны пры Казіміру - сыну Ягайлы, які ў 1440 г. стаў вялікім князем Літоўскім, а ў 1447 г. і каралём польскім. Выданы ім агульназемскі прывілей 1447 г. замацаваў рэшткі ўнутранай самастойнасці былых рускіх зямель, даўшы феодалам-гасударам права суда над падданымі. Такім чынам, у Вялікім княстве ў сілу асаблівасцей яго палітычнага становішча пра-

віліся моцныя дэцэнтралізатарскія тэндэнцыі. Як дзяржава, княства ішло па шляху развіцця, падобнаму да развіцця Польшчы.

На працягу XV-XVI стст. адбываюцца змяненні і ў судовым ладзе княства. Назіраецца парушэнне адметнага для раннефеадальнага перыяду прынцыпу, па якому органы дзяржаўнай улады адначасова выконваюць судовыя функцыі. Другая прыкмета гэтага часу — саслоўны характар ладу, заснаванне суду па прынцыпу саслоўя (шляхты, мяшчан, сялян, татар, суды яўрэяў). При гэтым захоўваліся і агульнасаслоўныя суды. Судовыя справы феадалаў разбіраліся велікакняжацкім судом, мясцовымі сеймамі, а таксама земскім, гарадскім (замкавым) судамі. Прыгонных сялян судзілі па сваёму разуменню феадалы і службовыя асобы мясцовай адміністрацыі — ураднікі. Унутрысялянскія цяжбы разглядаліся, як і раней, копным судом. У гарадах з Магдэбургскім правам меліся свае войтаўскія і бурмістрацыйныя суды.

Прававая культура і заканадаўчая праца развіваліся ў княстве адначасова з пераходам ад права звычайнага да права пісьменнага. Пашырэнне і колькасны рост актаў пісьменнага права выклікалі патрэбу ў іх сістэмацызацыі і каліфікацыі. Першыя спробы гэтай работы прадстаўлены ў Полацкім і Віцебскім прывілеях і Судзебніку Казіміра І 1468.

Вяршыняй сістэматызацыі і каліфікацыі нормаў феадальнага права, першым агульнадзяржаўным зборнікам стаў Статут Вялікага княства Літоўскага (1529), атрымаўшы затым другую (1566) і трэцюю (1588) рэдакцыі.

Крыніцамі права, на базе якіх ствараліся Статуты, былі звычайнае права літоўскіх і беларускіх зямель, адміністрацыйная і судовая практыка, нормы папярэдняга пісанага права, нормы Рускай прауды, польскага кананічнага і Рымскага права. На сутнасць прававых нормаў уплывалі розныя ідэалагічныя, палітычныя і культурныя фактары. Так, акрамя ідэалогіі пануючага класу, у Статутах праследжваюцца распеўсюджвання ў княстве ідэі Рэфармацыі і гуманізму (верадаўнасць, роўнасць перад законам, агульнае дабро і г.д.).

Па узроўню каліфікацыі і шырыні рэгулюемых грамадскіх адносін Статуты княства не мелі роўных ва ўсёй Еўропе. Глы-

бока і усебакова распрацаванае грамадзянскае права, цікава дыферэнцыраваныя нормы крымінальнага права, беларуская мова гэтых дакументаў стваралі прававую базу грамадскай стабілізацыі.

Тым не менш, нягледзячы на заканчэнне складвання палітыка-адміністрацыйнай сістэмы і цэнтралізаванага заканадаўства, палітычныя супярэчнасці ўнутры пануючага класа ў цэлым, паміж літоўскімі і беларуска-украінскімі феадаламі, а таксама нацыянальна-рэлігійнае проціборства не знілі дэцэнтралізатарскіх тэндэнцый у Вялікім княстве Літоўскім. Безумоўна, што з'яўленне Статутаў сведчыла аб высокім узроўні агульнай культуры ў дзяржаве. Гэтымі дакументамі быў зафіксаваны таксама пэўны узровень грамадска-палітычнага ладу.

У XIV-першай палове XVI стст. закончылася пачатак раней фарміраванне катэгорыі феадалаў і форм іх землекарыстання. Вызначыліся буйныя феадалы (князі і магнаты), якія валодалі вотчынамі, надоранымі ці купленымі землямі спадчыны і мелі сваіх васалаў.

Большасць дробных феадалаў былі ваеннаслужылымі людзьмі-баярамі. Па меры афармлення саслоўных прывілеяў з пачатку XV ст. пачаў ужывацца ў адносінах баяр тэрмін "шляхта".

Асноўную масу насельніцтва Беларусі складалі сяляне і рамеснікі-беднякі. На працягу XIV-перш. паловы XVI стст. сяляне канчаткова пазбавіліся абшчыннай уласнасці на зямлю і сталі толькі яе карыстальнікамі. Адназначна ступені феадальнай залежнасці сяляне дзяліліся на "людзей нахожих", меўшых права пераходу ад аднаго феадала да другога, і "непахожых" — цалкам прыгонных. Да вышэйшай ступені феадальнай залежнасці адносілі "челядзь нявольную". Прычым для Беларусі і Літвы быў характэрны працэс скарачэння гэтай сацыяльнай катэгорыі.

Па меры развіцця феадальных адносін ішоў працэс умацавання прыгону. У сяродзіні XVI ст. у Вялікім княстве Літоўскім пачала праводзіцца аграрная рэформа, увайшоўшая ў гісторыю пад назвай "валочная памера". Праводзілася яна згодна з "Уставамі на валокі", выданай у 1557 г. Сігізмундам-

Жыгімонтам П. Рэформа узаконіла ўтварэнне феадальнай гаспадаркі - фальварка, якая была арыентавана на даход праз сувязь з рынкам, але арганізавана на аснове баршчыны. У сувязі з рэформамі паскорылася юрыдычнае афармленне прыгону сялян. "Устава на валокі" 1157 г. распаўсюдзіла прыгон на тую частку сялян, якія яшчэ захоўвалі да гэтага часу права пераходу ад феадалаў. Гэта было зафіксавана ў Статутам 1566 г., які вызначыў іх прыгоннае становішча і 10-гадовы тэрмін пошуку беглых сялян.

У разглядаемы час прадукцыйныя сілы федалізму абумовілі параўнальна інтэнсіўны працэс аддзялення рамяства ад сельскай гаспадаркі, што суправаджалася ростам гарадоў і пасяленняў гарадскога тыпу - мястэчак. Найбольш буйнымі гарадамі на тэрыторыі Беларусі (звыш 8 тыс. чалавек) былі Віцебск, Магілёў, Пінск, Полацк, Слуцк. Гарады і мястэчкі ўзніклі як на дзяржаўных, так і на прыватнаўласніцкіх землях. Большасць гараджан (каля 80 %) складалі белпрусы. Асноўная маса гараджан - рамеснікі і дробныя гандляры-назваваліся мяшчанамі.

Пачынаючы з XV ст. у гарадах Беларусі з'яўляюцца саслоўныя карпарацыі рамеснікаў - брацтвы, сотні, якія з 1552 г. на захаднееўрапейскі манер пачалі іменавацца цэхаўмі. Гэта былі прафесійныя аб'яднанні з мэтай абароны сваіх інтарэсаў ад буйных феадалаў і купцоў.

У склад цэхаў не бралі яўрэяў і татар. Яшчэ ў 1388 г. Вітаўт даў яўрэйскаму насельніцтву гарадоў прывілей, гарантаваўшы ім сваю саслоўную арганізацыю - кагал. Асобнай абшчынай жылі і рамеснікі-татары.

У XIV-XVІІ ст. ішоў актыўны рост таварна-грошавых адносін як на ўнутранай, так і на знешнегандлёвай падставе Вялікага княства Літоўскага. Гарадскі гандаль быў наладжаны з Рыгай, з многімі захаднееўрапейскімі дзяржавамі і некаторымі гарадамі Усходу. Рэгулярнымі былі ўнутраныя торгі і кірмашы.

Па меры пашырэння эканамічнага значэння гарадоў расла іх сацыяльна-палітычная роля, вынікам чаго з'явілася наданне з канца XIV ст. гарадам Беларусі Магдэбургскага права - феадальнага гарадскога права самакіравання. У

1390 г. гэтае права атрымаў Брэст, а ў 1499 - Мінск, 1597 - Віцебск і інш.

Жыхары велікакняжацкіх гарадоў пры гэтым вызваляліся ад феадальных павіннасцей. Горад выплачваў у гарадскую казну адзіны налог, памеры якога залежалі ад эканамічнага стану горада. Павіннасці ж прыватнаўласніцкіх гарадоў не насілі пры гэтым формы паншчыны.

Такім чынам, да сярэдзіны XVI ст. у Вялікім княстве Літоўскім вызначылася і была юрыдычна зафіксавана сістэма развітых феадальных адносін, якія грунтаваліся на феадальнай прыватнай уласнасці. Яскравай адзнакай менавіта развітых адносін была складаная грамадская структура.

3. У XV-XVІІ ст. Вялікае княства Літоўскае выдзяляецца палітычнай актыўнасцю і адігрывае адну з першых роляў у міжнародных адносінах ва Усходнім Еўропе.

Канец XIV-пачатак XV ст. прайшлі пад знакам процістаяння княства агрэсіўным імкненням Тэўтонскага ордэну. Раней намі ўжо адзначалася, што небяспека поўнага нямецкага заняволення стала паскажучым фактарам уз'яднання літоўскіх і усходнеславянскіх зямель, што яна таксама была перадумовай уніі княства з Польшчай.

На тэрыторыю Вялікага княства Літоўскага крыжакі зрабілі звыш 130 паходаў. У некаторыя гады іх было па два. Асноўныя гарады, куды яны афіцыйна накіроўваліся - Гродна, Ваўкавыск, Ліда, Брэст, Навагрудак. Актыўна прабіваліся крыжакі да Полацка, Віцебска, Мядзеля. Са свайго боку нашы продкі зрабілі звыш 60 паходаў у глыбіню Прусіі. А такія палкаводцы, як Давід Гарадзенскі, ваявалі на ўласным двары ордэна, даходзячы да Брандэнбурга і Франкфурта-на-Одэры.

Апошні паход крыжакоў на нашы землі адбыўся ў 1406 г. Затым настаў дзень Грунвальдскай бітвы - 15 ліпеня 1410 г. З крыжакамі біліся аб'яднаныя войскі Вітаўта (Вялікага князя Літоўскага) і Ягайлы (караля Польшчы). У войсках Вітаўта былі дружны-харугвы з Гродна, Мінска, Брэста, Полацка, Пінска, Слуцка, Навагрудка, Мсціслаўля, Ліды. Усяго з 40 харугваў княства 28 было беларускіх, 8 - украінскіх, 4 літоўскіх. Польшча выставіла 50 харугваў, з якіх 7 было га-

ліцкіх. Бітву пад Грунвальдам у Еўропе пасля называлі вялікай. У ходзе яе крыжакі былі разбіты канчаткова, а ўсе удзельнікі з другога боку пакрылі сябе гістарычнай славай. Лічыцца, што падчас Грунвальду загінула 18 тысяч воінаў ордэна, а 14 тысяч узята ў палон. Вынікам такой бліскучай перамогі было тое, што, па-першае, звыш 500 гадоў затым нага немца не ступала на тэрыторыю Беларусі; па-другое, быў адчынены шлях да Балтыйскага мора; па-трэцяе, Грунвальдская бітва ўзмацніла тэндэнцыю збліжэння княства і Польшчы.

Мірная перадышка на тэрыторыі зямель княства заняла ўсяго 50-60 гадоў. Пасля гэтага пачынаецца этап барацьбы з крымскімі татарамі. Прыкладна з 1469 па 1558 гг. на тэрыторыі княства Літоўскага з боку татар было зроблена 75 паходаў. Яны забіралі з сабой вялікую колькасць палонных, асабліва дзяцей-падросткаў, больш за ўсе дзячынак 10-12 гадоў. Паходы татар былі не менш разбуральнымі, чым паходы крыжакоў, таму што яны падрывалі генафонд народу.

Свае паходы татары рабілі перш за ўсё на Брэст, Камянец, Пінск, Петрыкаў, Тураў, Рэчыцу, Гомель. Падымаліся па Бярэзіне і да Бабруйска, даходзілі да Мінска і Полацка.

Пазнейшыя беларуска-літоўскія і польскія хронікі паведамляюць, што многія паходы татар спыняліся нашымі продкамі. Найбольш яскравым прыкладам паспяховага змагання з татарамі з'яўляецца знакамітая бітва пад Клецкам (1506 г.), дзе Міхаіл Глінскі разбіў войска крымскага хана і вызваліў з палону 40 тыс. нявольнікаў.

Для абароны ад крымскіх татар гарады Беларусі выдзялялі спецыяльную вайсковую конную "стражу", якую наймалі за грошы (частку плаціла воласць). "Стражы" знаходзіліся ў паўднёвых гарадах - Брэсце, Пінску, Мазыры і у Лоеве, дзе былі вядомыя "Татарскія броды". Гэта была пастаянная і пільная служба, якая захоўвала бяспеку нашай шматпакутнай зямлі. Да канца XV ст. татары пачынаюць часта заключаць савезы з Маскоўскай дзяржавай.

Маскоўская дзяржава канца XV ст. уяўляла сабой моцнае цэнтралізаванае аб'яднанне. На той час маскоўскія князі павялі палітыку аб'яднання ў адно цэлае усіх усходне-

славянскіх зямель і патрабавалі далучэння да сваёй дзяржавы беларускіх і украінскіх тэрыторый. Гэтае патрабаванне яны намагаліся абгрунтаваць з пункту погляду гістарычнай справядлівасці і аб'яўлялі беларускія і украінскія землі "спрадвек рускімі". Трэба адзначыць, што і Вялікае княства Літоўскае выступала з аналагічнай пазіцыі. У сувязі з гэтым сучасныя гісторыкі часта спасылаюцца на словы Карла Маркса аб тым, што існавала дзве Русі - Літоўская і Маскоўская, і яны паміж сабой змагаліся за прыярытэт.

У канцы XV ст. напружанасць паміж Рускай дзяржавай і Вялікім княствам Літоўскім, іх барацьба за уплыў ва Усходняй Еўропе і за валоданне усходнеславянскімі землямі прывялі да неаб'ядленай прыгранічнай вайны, якая працягвалася з 1487 па 1494 год. Пераход у Рускую дзяржаву некаторых удзельных княстваў Вялікага княства Літоўскага абвастрыў адносіны паміж дзвюма краінамі.

Становішча спрабавалі выратаваць праз шлюб вялікага князя Літоўскага Аляксандра Казіміравіча з дачкою маскоўскага князя Івана III - Аленаў, заключаны ў 1495 г.

Дынастычны шлюб, аднак, вайны не прадукілі. З пачатку XVI ст. Маскоўская дзяржава і Вялікае княства Літоўскае пачынаюць узброеную барацьбу, якая цягнулася трыццаць гадоў, хаця на працягу гэтага часу былі і гады мірнага супрацоўніцтва, сумеснай кааліцыі супраць турэцка-татарскай агрэсіі. Войны вяліся ў 1500-03; 1507-08; 1512-22; 1534-37.

У вайне 1500-03 гг. войскі Вялікага княства спрабавалі абaperціся на Лівонскі ордэн і Залатую Арду. Аднак для княства вайна была няудалай. Войска яго пачале з гетманам Астрожскім было ў 1500 г. разбіта каля Дарагабуды, а ў 1501 - каля Моціслаўля. Пасля чаго наступіў рашучы момант, звязаны з паходам рускіх войскаў на Смаленск у 1502 г. Няудачы прымусілі Вялікае княства ў 1503 г. заключыць 6-гадовае перамір'е, па якому да Рускай дзяржавы адыходзіла 25 гарадоў і 70 валасцей у вярхоўях Акі, Дзясны, Дняпра і у нізоўях Сожа, у т.л. гарады Бранск, Гомель, Мцэнск, Ноўгарад-Северскі, Рылск, Старадуб, Сярпейск, Тарпены, Трубчэўск, Чарнігаў. Тэрыторыя княства скарацілася на адну чвэрць, і межы княства наблізіліся да жыццёва важных цэнтраў дзяржавы.

Спроба у 1507-08 гг. Сігізмунда Казіміравіча вярнуць страчаныя землі (Сігізмунд намагаўся аб'яднаць у барацьбе сілы Лівоніі, Крымскага і Казанскага ханстваў і спрабаваў разыграць тайную маскоўскую карту праз брата Васілія Ш - Юрыя) не увянчалася поспехам, таму што у княстве успыхнула паўстанне на чале з М.Глінскім. Апошні прысягнуў Васілію Ш. Будучы безвыніковай для кожнага з бакоў, вайна закончылася так званым вечным мірам, па якому за Рускай дзяржавай прызнаваліся землі, адарваныя у 1503 г. ад Вялікага княства.

Імкнуцца да нармалізацыі адносін з Крымскім ханствам, Польшча і Вялікае княства Літоўскае у 1512 г. заключаюць з ім мір і сямёнае пагадненне супраць Рускай дзяржавы.

З прычыны нападу крымскіх татар у маі-чэрвені 1512 г. на рускія землі руска-літоўская вайна ўзнаўляецца і працягваецца 10 гадоў. У жніўні 1514 г. рускія войскі захапілі Смаленск, але 8 верасня былі разбіты пад Оршай войскам княства на чале з Астрожскім. У гэтай бітве было забіта 30 тысяч рускіх воінаў. Пасля перамогі пад Оршай Астрожскі хадзіў браць Смаленск, але той быў умацаваны і бітвы не адбылося. У 1517 г. пачаліся мірныя перагаворы, якія закончыліся перамір'ем, падпісаным у 1522 г. і пацверджаным у 1526 і 1533 гг. Смаленская зямля па гэтаму перамір'ю заставалася за Расіяй.

У 1534 г. ўзнаўляюцца ваенныя дзеянні паміж Рускай дзяржавай і Вялікім княствам Літоўскім, якія працягнуліся да 1537 г., у час апераций войска княства ў саюзе з татарами двойчы беспаспяхова хадзіла на Чарнігава-Северскія землі, а таксама атрымала няўдачу пад Смаленскам. Рускае войска вяло баявыя дзеянні каля Віцебска, Полацка, Браслава, Крычава, Мсціслаўля, Магілёва. Гэтыя месцы былі моцна разрабаваны і разбураны. У 1536 г. рускія войскі спалілі пасадкі Віцебска і Любеча, узялі Старадуб. У выніку мірных перагавораў у лютым 1537 г. было заключана перамір'е на 5 гадоў. У 1542 г. перамір'е было падоўжана на 7, а ў 1549 - яшчэ на 5 гадоў.

Да сярэдзіны XVI ст. Вялікае княства Літоўскае прак-

тычна ўжо не магло супрацьстаяць Рускай дзяржаве. Яго знешняя палітыка гэтага часу акрэслена намаганнямі захаваць у цэласнасці былыя дзяржаўныя тэрыторыі.

У 50-я гг. XVI ст. вядучым напрамкам знешняй палітыкі Рускай дзяржавы становіцца барацьба за выхад да Балтыйскага мора. Палітычная вярхушка падтрымлівала гэтыя намеры Івана IV. Пачалася руска-літонская вайна (1558-1583 гг.), якая фактычна з'яўлялася да знішчэння Полацка, іншых гарадоў, мястэчак краю, рабавання людзей, узяцця ў палон тысяч і тысяч жыхароў. У выніку гэтай вайны Полаччына ператварылася амаль у пустыню.

Няўдачы ў Лівонскай вайне вельмі ускладнілі унутранае становішча княства і штурхнулі яго на пошукі саюзніка. Сітуацыя была выкарыстана польскімі феодаламі і каталіцкім духавенствам, якія даўно імкнуліся да пераўтварэння персанальнай уніі ў рэальную, да аб'яднання дзвюх дзяржаў.

3. УТВАРЭННЕ БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНАСЦІ І РАЗВІЦЦЁ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ КУЛЬТУРЫ У XIV-XVI стст.

ПЛАН

1. Фарміраванне беларускай народнасці. Этнічныя асаблівасці беларусаў.
2. Ідэі эпохі Адраджэння на Беларусі. Ф.Скарына як вучоны-гуманіст і асветнік.
3. Беларуская культура ў XV-XVI стст.

1. Утварэнне беларускай народнасці ахоплівае перыяд з сярэдзіны XIII па XVI стагоддзе, калі землі Беларусі уваходзілі ў склад феадальнай дзяржавы - Вялікага княства Літоўскага. Рост таварна-грашовых адносін, развіццё унутранага рынку ў Вялікім княстве Літоўскім садзейнічалі умацаванню эканамічных сувязей унутры краіны ў цэлым і ў межах этнічнай тэрыторыі Беларусі.

З сярэдзіны XV ст. нарастаючая тэндэнцыя цэнтралізацыі вярхоўнай улады, якая выявілася перш за ўсё ў стварэнні адзінай сістэмы кіравання і адзінага заканадаўства, у значнай меры аслабіла ўдзельную замкнёнасць асобных тэрыторый. Аднатыпнасць правоў і прывілеяў, дэцэнтралізаванасць

кім гарадам, барацьба гараджан супраць феадальнага самавольства стварылі тую агульнасць эканамічнага і палітычнага развіцця, якая садзейнічала згуртаванню гарадскога насельніцтва ў саслое мяшчан. Усё гэта спрыяла развіццю супольнасці мовы, культуры, сацыяльнага жыцця і іншых адзнак, якія характарызуюць народнасць.

З XIII ст. мова насельніцтва Беларусі пачынае прыкметна адрознівацца ад старажытнаруускай, як і мовы рускай і украінскай народнасцей. Важнейшыя спецыфічныя рысы беларускай мовы (дзеканне і цэканне, цвёрдае вымаўленне "р", аканне і інш.) спачатку замацоўваліся ў вуснай народнай творчасці, а з XV-XVI стст. выразна выяўляюцца ў афіцыйных дакументах, фарміруюць літаратурную мову. На ёй складаліся летапісы, пісалі творы Ф. Скарына, С. Будны, В. Цяпінскі і іншыя дзеячы культуры, ёй карысталіся для перакладу твораў свецкай і царкоўнай літаратуры. Беларуская мова ў Вялікім княстве Літоўскім выконвала функцыю дзяржаўнай мовы.

У XIV-XVI стст. у адносінах да насельніцтва, пражываючага на тэрыторыі сучаснай Беларусі, скарыстоўваўся тэрмін "літвіны", альбо па назвах мясцовых княстваў людзі называлі сябе берасцейцамі, палачанамі і інш..

Назва "Белая Русь" упершыню з'явілася ў канцы XIV ст. у дачыненні да раёна Полацка, у XVI ст. - да беларускага Падзвіння і Падняпроўя, а яшчэ пазней пашырылася на цэнтральную і заходнюю часткі Беларусі.

Паходжанне тэрміна пакуль канчаткова не высветлена (ёсць 3 меркаванні: белая - як вольная ад літвы і мангола-татар; белая - якая адрозніваецца па рэлігіі ад язычніцкай тэрыторыі; белая - зыходзячы з характэрных антрапалагічных прыкмет і колеру адзення).

У перыяд фарміравання беларускай народнасці развіваліся далей асноўныя асаблівасці яе гаспадарчага і грамадскага побыту, матэрыяльнай і духоўнай культуры - у тыпах жылля, яго ўнутраным убранні, у вопратцы, ежы, абрадах і звычках, у мастацкай творчасці, фальклоры.

Сяляне і рамеснікі з'яўляліся асноўнымі творцамі матэрыяльных і духоўных багаццяў. Сельская гаспадарка Беларусі развівалася на аснове земляробчай тэхнікі старажытных сла-

вян (саха, барана, каса, цэп і інш.). Беларусы вырошчвалі збожжавыя і гароднінныя расліны, займаліся садоўніцтвам, жывёлагадоўляй. Дапаможнымі заняткамі былі паліванне, рыбалоўства, хатнія рамёслы. Асабліва паспяхова развіваліся ў гэты час цясларства, бандарства, кавальская справа, пляценне, кравецтва, шавецтва і інш.

У перыяд утварэння беларускай народнасці адбываецца значнае павелічэнне колькасці гарадоў і іх насельніцтва. У гэты ж перыяд набывае хуткае развіццё ў Беларусі такі тып пасяленняў, як мястэчка. Існавалі і такія пасяленні, як пагост, слабада. У XVI ст. з'яўляюцца фальваркі, ваколіцы, засценкі, выселкі. Але найбольш яскрава адметнасць матэрыяльнай культуры беларусаў у XV-XVI стст. адлюстравалася ў народным адзенні. Характэрнай рысай беларускага народнага адзення быў белы колер. Састаўнымі часткамі мужчынскага адзення былі белая палатняная кашуля, вузкія палатняныя, паўсуконныя альбо суконныя штаны, каляровы кушак. Жаночае адзенне складалася таксама з белай палатнянай доўгай кашулі, палатнянай альбо шарсцянай спадніцы, фартуха. Цёплай вопраткай былі світы, сярмягі, кажухі, у жыхароў гарадоў і мястэчак - жупаны. У якасці абутку былі лыкавыя альбо лазавыя лапці, пасталы са скуры, боты і чаравікі, зімой - валёнкі.

Адзенне магнатаў нагадвала заходнеўрапейскія мадэлі.

У сямейным і грамадскім быце беларусаў доўга існавалі прыкметы абшчынай арганізацыі. У перыяд утварэння народнасці на тэрыторыі Беларусі яшчэ шырока была прадстаўлена сямейная абшчына - дварышча (5 - 10, а то і болей сваяцкіх сямей, якія жылі асобнымі дварамі, але сумесна валодалі зямлёй, прыладамі працы і дзялілі атрыманую прадукцыю па-роўну). У гэтым жа перыядзе і пачынаецца працэс паступовага распаду дварышчаў на асобныя сем'і, якія жылі сялянскімі дварамі (дымамі).

Вельмі моцнымі на сяле былі сваяцкія і суседскія сувязі. Шырока існавалі звычаі сяброўны (таварыства ў якой-небудзь працы), талокі (суседская ўзаемадапамога).

Беларуская народнасць мела сваю самабытную духоўную культуру. На веравызнанні беларусы былі ў асноўным права-

слаўнымі хрысціянамі, захаваўшымі з часоў язычніцтва веру ў духаў прыроды (русалку, лясуна, вадзянога, дамавога і інш.) і язычніцкіх багоў (Перуна, Ярылу, Цёцю і інш.). У календарным цыкле абрадаў былі каляды, вялікодзень, радаўніца, жор'е, купалле, большасць з якіх хаця і былі прыняты царквою, але маюць дахрысціянскае паходжанне. Працоўную аснову мелі такія абрады гадавога цыклу, як жніўкі і дажніўкі. У беларусаў трывала захаваўся з язычніцкага часу культ продкаў, у гонар якіх вясной і восенню адпраўлялі спецыфічны абрад - бацькоўская субота (дзяды).

У перыяд утварэння беларускай народнасці сяляне часта не лічылі абавязковым вянчанне і хрышчэнне, за што жорстка караліся царквою.

Асноўнай формай праяўлення мастацкага мыслення на працягу стагоддзяў была народная творчасць. Беларусы стварылі багатую і высокамастацкую календарна-абрадавую паэзію (вяснянкі, жор'еўскія, купальскія, восеньскія, калядныя песні), сямейна-абрадавую паэзію (радзінныя, вясельныя песні, галашэнне), народную лірыку.

Народнае выяўленчае мастацтва беларусаў было цесна звязана з побытам і мела прыкладны характар - ганчарства, кераміка, выраб кафлі, разьба па дрэву.

2. Тым часам у XIV-XVI стст. гісторыя Заходняй і Цэнтральнай Еўропы адзначылася якаснымі змяненнямі ў сацыяльна-эканамічным і палітычным жыцці, развіццём гарадоў, таварна-грашовай гаспадаркі, узнікненнем капіталістычных адносін, утварэннем нацыянальных дзяржаў і абсалютных манархій, узмацненнем антыфеадальнай і рэлігійнай барацьбы.

Гэты перыяд суправаджаўся вялікімі геаграфічнымі адкрыццямі, развіццём тэхнікі, навукі, узнікненнем кнігадрукавання і г.д. Складвалася новая, пераважна свецкая культура, на аснове якой фарміраваўся новы гуманістычны светапогляд. Характэрным для гэтай эпохі было імкненне да адраджэння (адсюль і назва - эпоха Адраджэння) культуры антычнасці, але не да простага яе рэстаўрацыі, а як спосабу фарміравання новай культуры.

Для гуманістаў Адраджэння цэнтрам светапогляду быў не чалавек "раб божа", а чалавек-творца, які валодаў разнастай-

нымі ведамі ў розных галінах навукі і мастацтва, чалавек прыгожы маральна і фізічна. Тым самым царкоўнаму аскетызму проціпастаўлялася чалавечая асоба, якая дамагалася поспехаў у жыцці магутнасцю розуму, цвёрдасцю духу, актыўнымі рэальнымі дзеяннямі і учынкамі.

Гэтая эпоха адзначана імёнамі Леанарда да Вінчы, Мікельанджэла, Томаса Мора, Франсуа Рабле, Эразма Роттардамскага, Мікалая Каперніка, Томаса Мюнцэра і інш.

У XV-XVI стст. і ў Беларусі склаліся пэўныя падставы для фарміравання культуры Адраджэння: павелічэнне колькасці гарадоў як цэнтраў рамёстваў, гандлю, агульнай грамадска-палітычнай дзейнасці; актывізацыя прагрэсіўнага шляхецкага руху за "выпраўленне грамадства і дзяржавы"; фарміраванне беларускай народнасці і нацыянальнай самасвядомасці; пашырэнне міжнародных узаемаадносін; развіццё адукацыі, кнігадрукавання; павелічэнне разнастайнай кніжнай прадукцыі з-за мяжы; камплектаванне бібліятэк, захапленне антычнай літаратурай; фарміраванне беларускай мовы і нацыянальнай пісьменнасці, у тым ліку літаратуры айчынай пісьменнасці на лацінскай і польскай мовах; развіццё мастацтва і г.д..

Адрозніваючыся ад заходнееўрапейскага Ренесансу, гуманізм Усходняй Еўропы, у тым ліку і Беларусі, валодаў пэўнай спецыфікай. Гэта было абумоўлена спазненнем утварэння капіталістычных адносін, большай залежнасцю гарадоў і мястэчак ад феадалаў, значнай прысутнасцю ў культуры рэлігійнага пачатку, сутыкненнем усходніх і заходніх культур і рэлігій і г.д..

Характэрныя рысы беларускага ренесанснага гуманізму можна адлюстравачь наступным чынам: 1. Перш за ўсё гэта выявілася ў поглядах на прызначэнне чалавека. У айчынным гуманізме ідэя суб'ектнай вольнасці ў большай ступені, чым у заходнееўрапейскім, абмежавана інтарэсам агульнага добра. 2. Ва ўмовах Беларусі ідэя служэння агульнаму дабру насыла нацыянальна-патрыятычную і асветніцка-дэмакратычную канкрэтызацыю. 3. Ідэі гуманізму былі звязаны не толькі з антыфеадальным, але і з нацыянальна-рэлігійным рухам. 4. Айчынным ренесансны гуманізм часта прымаў выгляд хрысціянскага гу-

манізму; 5. Беларускі гуманізм адрозніваўся на працягу пэўнага часу адноснай верацярпімасцю.

У эпоху Адраджэння беларуская зямля дала свету шэраг яркіх асоб. У першую чаргу - гэта Францыск Скарына (І490-каля І551 гг.). Уплыў Ф.Скарыны на філасофію, грамадска-палітычную і культурную думку XV-XVI стст. быў такі вялікі, што гэты час завуць эпохай Скарыны. Ф.Скарына - вучоны, пісьменнік, перакладчык і мастак, доктар філасофіі і медыцыны, выступіў у першую чаргу як гуманіст і асветнік, заснавальнік беларускага і ўсходнеславянскага кнігадрукавання.

Нарадзіўся Францыск у Полацку каля І490 г. Бацька яго, купец "сярэдняй рукі" Лука Скарына, гандляваў у гарадах скурамі і іншым таварам. Купецкая справа патрабавала не толькі прадпрымальнасці, але і адвагі, ведання моў, звычайу і законаў чужых краін.

Пачатковую адукацыю Ф.Скарына, відаць, атрымаў у хаце бацькоў, дзе навучыўся чытаць па Псалтыру і пісаць кірыліцай. Ад бацькоў ён пераняў любоў і павагу да роднага Полацка, назву якога пазней заўсёды падмацоўваў эпітэтам "славу-ты".

Каб заняцца навукай, неабходна было засвоіць тагачасную мову навукі - латынь. Таму мяркуюць, што Ф.Скарына пэўны час вучыўся у школе пры адным з каталіцкіх касцёлаў у Полацку альбо у Вільні.

У І504 г. дапытлівы палачанін паступае ў Кракаўскі ўніверсітэт, дзе вывучае так званыя вольныя навукі (граматыку, рыторыку, дыялектыку, арыфметыку, геаметрыю, астраномію, музыку), а праз 2 гады атрымлівае першую вучоную ступень бакалаўра. Каб працягваць вучобу, неабходна было атрымаць яшчэ і ступень магістра мастацтва. Гэта Скарына мог зрабіць у Кракаўскім альбо іншым ўніверсітэце (дакладных звестак няма). Ступень магістра дазваляла паступаць на самыя прэстыжныя факультэты ўніверсітэтаў Еўропы - медыцынскі і тэалагічны. Гэтая адукацыя ўжо дазваляла атрымаць пасаду, якая забяспечвала спакойнае жыццё.

У І512 г. Ф. Скарына ў Падуанскім ўніверсітэце, слаўным не толькі медыцынскім факультэтам, але і тым, што быў

школай вучоных-гуманістаў. Тут 9 студзеня І512 г. Ф.Скарына абараніў свае навуковыя тэзісы і атрымаў вучоную ступень доктара лекарскіх навук. Недзе паміж І512 і І517 гг. Ф.Скарына з'яўляецца ў Празе, дзе з часу гусіцкага руху існавала традыцыя выкарыстання біблейскіх кніг у фарміраванні грамадскай свядомасці, утварэнні больш справядлівага грамадства і выхаванні людзей у патрыятычным духу. У Празе Ф.Скарына заказвае абсталяванне для друку, пачынае перакладаць і каменціраваць кнігі Бібліі. Першая кніга - "Псалтырь" выйшла ў свет 6 жніўня І517 г. За няпоўныя 3 гады Ф.Скарына пераклаў, пракаменціраваў 23 кнігі Бібліі.

У І520-21 гг. Ф.Скарына пакінуў Прагу і пераехаў у Вільню. З першай у родным краі друкарні выйшла ў свет каля І522 г. "Малая падарожная кніжыца" - зборнік рэлігійных і свецкіх твораў. У сакавіку І525 г. Ф.Скарына надрукаваў апошнюю сваю кнігу "Апостал". Ф.Скарына друкаваў кнігі на беларускай мове, імкнуўся зрабіць кнігу даходлівай для простага людзю, задаволіць патрэбу беларускага народа ў адукацыі.

У І529-І584 гг. Скарыну спасцігаюць жыццёвыя нягоды, звязаныя са смерцю брата і жонкі, з падзелам у судовым парадку маёмасці памершай жонкі з яе сваякамі і спрэчкамі з купцамі - крэдытарамі брата. Нядоўгі час у гэты перыяд Ф.Скарына быў хатнім лекарам і сакратаром Віленскага каталіцкага епіскапа Яна, а затым рашаецца на змену месцажыхарства.

У сярэдзіне 30-х гадоў Ф.Скарына займае пасаду лекара і садоўніка чэшскага караля Фердынанда І Габсбурга. Памёр Ф.Скарына не пазней 29 студзеня І552 г.

Ён першы ў гісторыі беларускай грамадскай думкі паспрабаваў з'яднаць свядомасць сваіх землякоў з агульначалавечай скарбніцай духоўных каштоўнасцей, у якую уваходзілі біблейска-хрысціянскія легенды і антычныя міфы, філасофскія вучэнні, кодэкс законаў і звычаяў.

Падыход Ф.Скарыны да кнігі засноўваецца на выдзяленні яе самастойнай асветніцкай функцыі. Такага падыходу прытрымліваліся тады ўсе перадавыя людзі. Ф.Скарына павінен быў служыць яшчэ патрыярхальна-феадальнай Беларусі, і ў яго по-

глядах і справах пераплаліся традыцыйная набожнасць і новае гуманістычнае разуменне каштоўнасці Бібліі як крыніцы ведаў, як выніку чалавечага розуму. Увогуле, гэта характэрная рыса рэнесансна-гуманістычнай свядомасці Усходняй Еўропы – сінтэз безрэлігійных і рэлігійна-хрысціянскіх духоўных каштоўнасцей.

Ф.Скарына-прадстаўнік рацыяналістычнай і асветніцкай тэндэнцыі ў духоўным жыцці, навуцы і мастацтве Адраджэння, якая паспрабавала з'яднаць пачуццё і розум у адно цэлае – мудрасць. Прадаўжальнікамі яго справы былі М.Гусоўскі, С.Будны.

3. Утварэнне беларускай народнасці суправаджалася фарміраваннем нацыянальнай культуры. На яе развіццё наклалі адбітак адразу дзве вельмі моцныя традыцыі – усходнеславянская і рэнесансна-заходнеўрапейская. Абедзве гэтыя традыцыі пераламляліся праз спецыфічную аснову: працэс культурнага развіцця Беларусі ў XV–XVI стст. ажыццяўляўся пры феадалізме, ускладняўся духоўным дыктатам царквы, унутранай і знешняй палітыкай Вялікага княства Літоўскага, каталіцкай экспансіяй. У старажытнарускіх, усходнеславянскіх традыцыях болей за 400 гадоў развівалася старажытнабеларуская культура, якая папярэднічала эпосе Адраджэння. Гэта культура, ідучая ад рэлігійных, хрысціянскіх разуменняў аб каштоўнасцях жыцця, аб велічы духоўнага і нязначнасці пачуццёвага, зямнога. Але гэтая культура прымала і рэальнае быццё, а адукаваныя людзі з часоў Кіеўскай Русі былі знаёмы праз візантыйскіх настаўнікаў з мудрасцю антычнасці. Не толькі кнігі рэлігійнага зместу, але і свецкія перакладзеныя выданні складалі старажытнарускую і старажытнабеларускую літаратуру. Трэба азначыць і гэтакую асаблівасць той культуры, як арыентацыя на узвышанае, у процілегласць нізкаму, адлюстраванне рэальнасці праз музыку, жываліс, архітэктурную як барацьбу двух пачаткаў: свету і цемры, добра і ліха.

Перадвіжнікамі Ф.Скарыны ў справе кірылічнага кнігадрукавання былі нясвіжскія кнігадрукары С.Будны, М.Кавечынскі, Л. Крышоўскі. С.Будны быў духоўным кіраўніком гэтай друкарні ў пачатку 1560-х гадоў. Друкарня выпусціла некалькі

кірылічных выданняў, з якіх да нашага часу дайшоў толькі "Катэхізіс" 1562 г. У гэты час пачалі дзейнічаць Брэсцкая і Лоская друкарні. У 1570-х гадах нейкі час дзейнічала невялікая прыватная друкарня В.Цяпінскага. У канцы XVI ст. Вільня стала буйнейшым цэнтрам усходнеславянскага кнігадрукавання.

У XV–XVI стст. у Беларусі па-ранейшаму шырока распаўсюджвалася тыповая для эпохі сярэднявечча літаратура пераважна царкоўна-рэлігійнага зместу, грэка-візантыйскага паходжання. Найбольшай папулярнасцю карысталіся кнігі Бібліі, асабліва Евангелле і Псалтыр, творы прамовніцкай прозы. Былі таксама розныя пераклады свецкіх аповесцей аб Аляксандры Македонскім і Траянскай вайне, старажытнарускія летапісы. Шмат гэтакіх твораў было ў Полацку, дзе меўся шэраг значных бібліятэк, у тым ліку і багаты кніжны збор пры Сафіі-скім саборы.

У час Ф.Скарыны старая літаратурная спадчына не магла ўжо цалкам задавальняць узросшыя культурныя патрабаванні усіх пластоў грамадства. Час патрабаваў і новых, і новага падыходу да старой спадчыны. Тэндэнцыя да пераацэнкі старых ідэйна-мастацкіх каштоўнасцей найбольш яскрава выявілася ў асяроддзі перадавых пластоў беларускай шляхты і гараджан. Біблія Ф.Скарыны дала бліскучы прыклад гэтага падыходу да Свяшчэннага пісання.

З усіх жанраў беларускай літаратуры у канцы XV–першай палове XVI стст. найбольш актыўна развівалася летапіс.

Значнымі былі дасягненні і ў галіне архітэктуры. Творча пераапрацоўваючы сінтэзуючы мясцовыя і іншанацыянальныя архітэктурныя формы, беларускія майстры ствараюць самабытныя помнікі архітэктуры.

У XIV–XV стст. у свецкай архітэктурцы з'яўляецца зусім новы, невядомы ранейшаму часу тып збудаванняў – манументальныя крэпасці-замкі. Іх узнікненне было абумоўлена патрабамі абароны, таму што беларуская зямля заўжды вабіла чужаземных захопнікаў і была месцам шматлікіх бітваў. Крэпасці-замкі звычайна ўзводзіліся на прыродных і радзей штучных узгорках разнастайных формаў у залежнасці ад мясцовасці, але часцей за ўсё ў форме квадрата. Агульнае для гэтых збудаванняў –

тоўстыя і высокія сцены з моцнымі чатырохбаковымі вежамі з байніцамі на выгібах. Складзеныя з цэглы і камення, замкі былі недаступнымі для знешняга ворага. Пры нападзенні чужынцаў у іх хавалася і паспяхова абаранялася мясцовае насельніцтва.

Каменныя крэпасці-замкі будаваліся пераважна ў заходняй Беларусі, якая ў XIII-XIV стст. вельмі пакутавала ад безупынных нападаў нямецкіх крыжакоў. Да найбольш ранніх помнікаў адносяцца Крэўскі і Лідскі замкі, даволі простыя па архітэктурнаму вырашэнню, а таксама Навагрудскі і Гродзенскі, болей складаныя, шматвежавыя, якія выконвалі адначасова функцыю агульна гарадской крэпасці і княжацкага дому.

З развіццём рамёстваў і гандлю планіроўка пачала набываць больш уладкаваны характар, новыя рысы з'явіліся ў архітэктурным абліччы феадальных уладанняў і другіх збудаванняў.

У цеснай сувязі з архітэктурай развіваліся жываліс і скульптура. Пісьменныя крыніцы сведчаць, што ў XV-XVI стст. існавалі цэхі майстроў, якія распісвалі храмы. Адметныя рысы беларускага іканапісу - светлы каларыт і шматфоннасць. У XVI ст. набывае развіццё і свецкі жываліс, пераважна жанр партрэта. У Дзяржаўным музеі БССР захоўваецца партрэт Юрыя Радзівіла, выкананы ў гэты час.

Разам з жывалісам набывае развіццё драўляная скульптура. Высокага мастацкага узроўню дасягае рэльефная разьба. У Дзяржаўным музеі Санкт-Пецярбурга захоўваецца левухававая разная ікона, выкананая пінскім майстрам Антоніем. Драўляная скульптура характарызавалася цеснай сувяззю з архітэктурай. Актыўнаму асвойванню традыцый Рэнесанса ў скульптуры садзейнічалі італьянскія майстры, працаваўшыя ў Вялікім княстве Літоўскім.

Адначасова з кнігадрукаваннем набыла развіццё кніжная графіка. Пачатак працэсу можна аднесці да з'яўлення "Псалтыра" Ф. Скарыны (1517 г.). І сам друкар лічыцца заснавальнікам гравёрнага мастацтва Беларусі. У пракскіх выданнях адчуваецца пэўны уплыў нямецкай і венецыянскай гравюры. Але паступова ў Беларусі склаўся свой стыль, для якога былі характэрны высокая тэхніка, жыццёвасць у пера-

дачы акружэння.

У непасрэднай сувязі з народным мастацтвам, мастацкімі традыцыямі Старажытнай Русі і Заходняй Еўропы развіваецца дэкаратыўна-прыкладное мастацтва: размаляўка па дрэву, чаканка па металу, паліваная кераміка. Да найбольш развітых рамёстваў адносіцца апрацоўка металу. Існавала шмат прафесій у гэтай галіне - кавалі, кацельшчыкі, мечнікі і г.д. Многія рамеснікі аб'ядноўваліся ў цэхі металістаў. Выраблялі прылады працы, рэчы для хатняга ужытку, сельскагаспадарчы інвентар. Майстры залатых і срэбраных спраў выраблялі ювелірныя вырабы. Майстроў называлі злотнікамі, срэбранікамі, меднікамі і г.д. Найбольш значныя мастацкія рэчы з металу - кубкі (паціры), вырабляліся па патрабаваннях манастыроў, храмаў, асобных магнатаў.

У XV-XVI стст. працягвалася старая традыцыя разьбы па косці. Займаліся беларускія рамеснікі і апрацоўкай каменю, ганчарствам. У другой палове XV ст. ганчары-гараджане пачалі вырабляць традыцыйнай формы паліваны посуд.

XV-XVI стст. выявілі ў народных гульнях, абрадах, вечарынках элементы тэатру. З'яўляецца сінтэтычны від народнай гульні - карагод (музыка, танец, спеў, драматычныя дзеянні). З XVI ст. ёсць ужо звесткі аб народным лічэнным тэатры - батлейцы, прадстаўленні якога былі звязаны са святам каляд.

У музычным мастацтве гэтага перыяду вылучае месца зямля пецучая творчасць, якая характарызавалася вялікай жанравай разнастайнасцю і багаццем мясцовых традыцый. Набываюць развіццё шматгалосныя спеўны.

Такім чынам, у XV-XVI стст. у Беларусі даволі хутка ішло фарміраванне нацыянальнай культуры, якая абапіралася на разнастайныя багатыя культурныя традыцыі як Усходу, так і Захаду.

4. БЕЛАРУСЬ У КАНЦЫ XVI-XVII стст.

ПЛАН

1. Люблінская унія 1569 г. і сацыяльна-палітычнае становішча беларускіх зямель пасля яе заключэння.
2. Рэфармацыя і контррэфармацыя. Уніяцтва і яго сут-

насць.

3. Войны на тэрыторыі Беларусі у ХУІ ст.

4. Культура Беларусі у канцы ХУІ-ХУІІ стст.

І. Пачынаючы вывучэнне гэтай тэмы, трэба звярнуць увагу, перш за ўсё, на прычыны стварэння Люблінскай уніі. Нягледзячы на ўнію 1385 г., Вялікае княства Літоўскае не злілося з Польшчай за час мінулага перыяду. Абедзве дзяржавы захоўвалі сваю палітычную і культурную самастойнасць. Аднак ініцыятыва, як і ў ХІВ ст., выходзіла зноў ад палякаў. Польскія палітыкі таго часу баяліся, што пасля смерці апошняга караля з роду Ягайлавага Жыгімонта II Аўгуста, які не мог спадзявацца на патомства, землі Вялікага княства ўмадуць сваю незалежнасць. Яны лічылі, што трэба зрабіць больш адпавядаючай часу сувязь паміж гаспадарствамі яшчэ да смерці караля. Акрамя таго, польскія колы імкнуліся пашырыць свой уплыў у Вялікім княстве праз каталіцтва. Гэта было першай прычынай уніі.

Другая прычына заключалася ў тым, што частка беларуска-літоўскай шляхты была таксама зацікаўлена ў уніі. У Рэчы Паспалітай (гэта назва польскай дзяржавы узнікла яшчэ ў канцы ХУ ст.) шляхта ўжо адабрала ад магнатаў іх пераважнае, дамінуючае становішча ў дзяржаве. Яна карысталася шматлікімі прывілеямі (напрыклад, усе законы прымаліся толькі са згоды шляхты, вызваленне яе ад мыту на увазімых тавары і г. д.). Уся ўлада там была даўно ў руках шляхты. Што датычыцца Вялікага княства Літоўскага, то тут магнаты яшчэ не згубілі свайго старшынства і адціскалі шляхту на другі план. Зразумела, што гэта парушала інтарэсы і пажаданні беларускай і літоўскай шляхты. Яна зайздросціла польскай. У беларуска-літоўскіх колах узнікла думка, што атрымаць верх над сваімі магнатамі яны змогуць куды лягчэй, калі іх гаспадарства ўтвораць рэальную унію з Польшчай. При дапамозе уніі беларуска-літоўская шляхта марыла зраўняцца ў правах і прывілеях з польскай шляхтай. У гэтых мэтах у 1562 г. частка беларускай шляхты, якая сабралася пад Віцебскам, утварыла так званую канфедэрацыю. Канфедэранты заявілі: неабходна дабівацца усімі сіламі уніі з Польшчай.

Трэцяя прычына была ў знешніх абставінах. Пачынаючы з

канца ХІВ стагоддзя, на Вялікае княства Літоўскае ідзе націск з усходу, з боку Маскоўскай дзяржавы. Гэты націск пустошыць і руйнуе беларускія землі. Асабліва разбуральнай для Беларусі была Лівонская вайна, пачатая Іванам Грозным і якая ў той час яшчэ не скончылася. Шукаючы паратунку ад маскоўскага націску, княства вымушана было думаць аб апоры ў Польшчы.

Магнаты Беларуска-літоўскага гаспадарства і кіруючыя колы Польшчы мелі не аднолькавыя думкі аб злучэнні. Магнаты Беларусі лічылі карысным зрабіць унію, якая б не касавала незалежнасць і самабытнасць іх гаспадарства. Паводле іх плану, кожная з дзяржаў павінна была захаваць свой сейм. Кароль і гаспадар аб'яднанай дзяржавы павінен выбірацца і абвешчацца той і другой дзяржавамі асобна. Пасады ў кожнай дзяржаве займаюцца толькі мясцовымі.

Прадстаўнікі Польшчы не згаджаліся з планами уніі шляхты Вялікага княства. Яны сталі за першынство Польшчы і за скасаванне незалежнасці княства. На іх погляд, сейм у абедзвюх дзяржавах павінен быць адзін і выбірацца выключна на тэрыторыі Польшчы.

З вялікімі цяжкасцямі ўсё ж агульны з'езд адкрыўся 10 студзеня 1569 г. у Любліне. Абодва бакі сталі кожны на сваім і не хацелі "паступацца прынцыпамі". Больш таго, беларуска-літоўскія магнаты, убачышы, што ніяк не пойсці да згоды, пачалі адзін за другім пакідаць з'езд. Тады палякі, спасылаючыся на тое, што паўднёвыя землі - Падляшша, Валынь, Кіеўшчына і Падолія - у старадаўнія часы былі далучаны да Беларуска-літоўскага гаспадарства продкамі Ягелонаў, а таксама на тое, што шляхта гэтых зямель выраэна цягнулася да Польшчы, далучылі іх да апошняй. Даведаўшыся аб гэтым, магнацкая частка паслоў Вялікага княства Літоўскага зноў з'явілася ў Люблін, энергічна пратэставала супраць таго, што было зроблена. Аднак палякі не адступаліся. Яны бачылі, што Беларусь і Літва прымушаны будучы згадзіцца і на такую унію. Справа ў тым, што Беларуска-літоўскаму гаспадарству на ўсходзе пагражала Масква, на поўдні - татары і туркі. Зразумела, і Польшча стала б ворагам, калі б з ёю не была заключана унія. Акрамя таго, Польшча бачыла, што беларускія і літоўскія паслы раскалоліся на магнацкую і шляхецкую

групи, з яких апошній станіла ва утварэнне уніі.

Нягледзячы на тое, што некаторыя магнаты з плачам кінуліся на калені перад Жыгімонтам II, просячы яго не губіць гаспадарства і не аддаваць іх у "польскую няволю", кароль і палікі не выказалі спарады. У гэтых умовах нічога не заставалася рабіць, і унія была падпісана 1 ліпеня 1569 года.

На Люблінскай уніі Беларусь і Літва злучаліся з Польшчай у адно цэлае, у адзін дзяржаўны арганізм. Новая непадзельная дзяржава атрымала назву Рэч Паспалітая, інакш кажучы, Рэспубліка. Унія прадугледжвала агульныя дзеянні супраць знешніх ворагаў. Аднак, забягаючы наперад, трэба адзначыць, што польскія колы вельмі часта пакідалі беларускія землі сам-на-сам з агрэсарам, фактычна адмаўляючы у дапамозе. Яны імкнуліся заўсёды выкарыстоўваць беларускія землі для стварэння плацдарма супраць Маскоўскай дзяржавы.

Дзве злучаныя дзяржавы мелі аднаго гаспадара, які насіў тытул "кароль польскі і вялікі князь літоўскі і рускі". Кароль займаў пасаду не па спадчыне, а па абранні. Выбіраць гаспадара павінны былі прадстаўнікі абедзвюх дзяржаў разам на сейме ў Варшаве. Княства не мела права выбіраць сабе асобнага князя. Сейм у тым і другім гаспадарстве адзін. Ён складалася з дэпутатаў на мясцовых павятовых сойміках. Але напярэдадні агульнага сейма адбываўся сейм княства ў Слоніме, дзе яго удзельнікі дамаўляліся, як дзейнічаць на гэтым "паважаным сходзе".

Паміж Польшчай, з аднаго боку, Літвой і Беларуссю, з другога боку, мяжа касавалася. Тавары везлі без усялякіх гандлёвых пошлін і данагаў. Падданыя дзвюх дзяржаў мелі права купляць і валодаць нерухомай маёмасцю. Разам з тым, унія фактычна захавала і пэўную самастойнасць Вялікага княства Літоўскага: яно мелатуласнае войска, асобнае заканадаўства, суды, фінансы, важныя дзяржаўныя пасады і г.д.. Грошы і ў кароне і ў Вялікім княстве былі асобныя ў XVI і нават у першай палове XVII ст., нягледзячы на тое, што прадугледжвалася адзіная грашовая сістэма.

Аднак унія 1569 г. шырока адчыніла браму для польскага уплыву. Праўда, гэты уплыў існаваў і раней, але ён не мог

быць такім моцным. Цяпер Польшча скарыстала польскі настрой беларускай шляхты і цяжкае становішча Вялікага княства, імкнулася скасаваць яго самабытныя палітычны, культурны і нацыянальны твар. Як вельмі дакладна адзначыў У. Ігнатоўскі, "Беларусь увайшла ў дзяржаўны арганізм такога гаспадарства, якое ўжо пачало хварэць і палітычна і сацыяльна. Гэтая хвароба перадалася і Беларусі". (Гл.: Ігнатоўскі У. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Менск, 1925. С. 105).

Такія супярэчнасці несла ў сабе Люблінская унія.

На Беларусі унію сустралі і з расчараваннем, і з абурэннем. Аднак былі зроблены крокі, накіраваныя фактычна на скасаванне некаторых умоў уніі. Аб гэтым сведчаць юрыдычныя акты гэтага часу, якія падкрэслівалі па-ранейшаму незалежнасць Беларуска-літоўскай дзяржавы. Перш за ўсё трэба адзначыць Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г. Ён юрыдычна замацаваў тую фактычную адносінны, якія склаліся паміж Вялікім княствам і Польшчай пасля 1569 г., але абавязваў урад вярнуць адлучаныя ад княства землі, забараніў назначаць на дзяржаўныя пасады і надзяляць зямлёй чужаземцаў, у тым ліку падданных Польшчы, захавваў адасобленасць дзяржаўных устаноў, арміі, заканадаўства, эканомікі і фінансаў. Статут абараняў інтарэсы буйных і сярэдніх феадалаў і запрыгоненне сялян. Для шляхты Статут прадугледжваў кримінальную адказнасць за забойства простага чалавека, абвешчаў ідэю верацярпімасці, забараняў перадачу вольнага чалавека за даўгі або злачынства ў няволю, абмяжоўваў пакаранне непаўналетніх да 16 гадоў. Ён быў надрукаваны на старабеларускай мове, якая заставалася дзяржаўнай мовай княства. Статут — помнік юрыдычнай думкі феадальнай эпохі, унікальны збор законаў XVI ст. у Еўропе. Статут 1588 г. канчаткова заканадаўча аформіў права ўласнасці шляхты на зямлю і маёмасныя ільготы, што ўзмацніла палітычную яе ролю. Аднак польскі уплыў у Вялікім княстве усё ж мацнеў. Тым не менш барацьба за захаванне палітычнай і эканамічнай незалежнасці Вялікага княства ў складзе Рэчы Паспалітай працягвалася. Не вялі як магнаты, так і частка шляхты. У 1655 годзе Багуслаў Радзівіл двойчы спрабаваў аддзяліцца ад кароны: спачатку ён прапанаваў курфюрсту Брандэнбурга пра-

тэктарат над Вялікім княствам, а потым з каралём Густавам падпісаў унію са Швецыяй, якая, праўда, не займела сілы. У другой палове 80-х - 90-х гг. ХІІІ ст. сейм Рэчы Паспалітай Ішоў на ўступкі шляхце Вялікага княства. На сейме 1678 года прынята рашэнне, паводле якога кожны трэці сейм павінен збірацца ў Вялікім княстве Літоўскім, у горадзе Гродне і маршалкам на ім выбіраецца адзін з мясцовых дэпутатаў. З 1696 г. велікакняжацкая шляхта канчаткова ўраўнялася з польскай у праве кантролю над дзейнасцю вышэйшых службовых асоб.

Палітычны саюз з польскімі магнатамі літоўскія і беларускія феадальныя выкарыстоўвалі для таго, каб узмацніць эксплуатацыю сялянства. Скарацілася колькасць вольных (па-рожных) сялян. З пашырэннем фальварачнай сістэмы асноўнай павіннасцю прыгоннага сялянства стала паншчына. У той жа час на захадзе і ў цэнтры Беларусі даволі значнае месца займала грашовая рэнта. На ўсходзе ж не толькі ў ХVІ ст., але і ў першай палове ХVІІ ст. у каралеўскіх эканоміях, староствах і воласцях галоўнымі павіннасцямі сялян былі чынш. Гэта садзейнічала ўцягненню сялянскай гаспадаркі ў таварна-грашовыя адносіны.

Такім чынам, вынікі Люблінскай уніі былі супярэчлівыя. Яна, безумоўна, садзейнічала далейшаму сацыяльна-палітычнаму расколу беларускага грамадства.

2. Дзяржаўная унія 1569 г. павінна была быць дапоўнена рэлігійнай, бо ў Польшчы панавала заходняе хрысціянства - каталіцтва, на Беларусі - усходняе, праваслаўная вера. З аднаго боку, гэта сведчала аб карысных інтарэсах Ватыкана і яго намеснікаў у Польшчы, Літве і Беларусі, з другога боку, такое становішча бліжэла Беларусь з праваслаўнай Масквой і ставіла яе ў іерархічную залежнасць ад маскоўскага патрыярха, з чым Польшча згадзіцца не магла. Пытанне аб уніі магчыма паднялося б раней 1596 г., калі б не было прычын, якая адкінула яго амаль што на 30 гадоў. Такой прычынай быў рэфармацыйны рух, падняты на Захадзе і пагражаўшы як каталіцкай, так і праваслаўнай веры.

Гэты грамадска-палітычны і ідэалагічны рух быў накіраваны супраць каталіцкай царквы і меў антыфеадальны характар.

Рэфармацыя азначала перагляд дагматаў каталіцызму і рэлігійнага пераўтварэння, што прывялі да ўзнікнення пратэстантызму. Важнае месца ў рэлігійнай ідэалогіі рэфармацыі займаў пастулат пра асабістую адказнасць кожнага чалавека перад богам без пасрэдніцтва царкоўнай іерархіі. Выходзячы з яго, праціўнікі каталіцызму заклікалі пра неабходнасць ліквідаваць панскую царкву, духавенства як асобую касту, манастыры і манасты, пышны каталіцкі культ, складаную абраднасць і інш. Найбольш распаўсюджаныя формы пратэстантызму на Беларусі былі кальвінізм і лютэранства. Аднак яны ўсё ж не мелі пад сабою моцнага грунту, бо не спусціліся ў народныя ніз, не выказалі іх сумненняў і пачуццяў, не паднялі там востра і рашуча палітычных і сацыяльных пытанняў. Тым не менш, ініцыятары уніі павінны былі з ім лічыцца.

Найбольш артадаксальныя абаронцы каталіцызму для барацьбы з рэфармацыяй яшчэ ў 30-е гг. ХVІ ст. у Іспаніі стварылі ордэн іезуітаў. На Беларусі іезуіты распачалі дзейнасць у 2-й палове ХVІ ст. Мэта - узмацненне пазіцый каталіцкай царквы, удушэнне рэфармацыйнага руху, акаталічванне беларускага насельніцтва. Іезуіты з'явіліся натхняльнікамі царкоўнай уніі. Яны шмат зрабілі для выдання літаратуры на польскай і беларускай мовах, вялі асветніцкую дзейнасць. Абноўленае і ўзмоцненае іезуітамі каталіцтва пачало выпяняць лютэранства, кальвінізм і іншыя секты. Аднак заставалася велізарная маса сялянства. Праз унію з праваслаўем іезуіты меркавалі прывесці селяніна да каталіцтва наступова, не парушаючы яго традыцый.

Аднак унія не была выдуманая іезуітамі. Яшчэ ў 1489 г. паміж праваслаўнымі і каталікамі была заключана унія, якая не апрадала надзей і існавала толькі на паперы. Нягледзячы на гэта, на Беларусі ідэя уніяцтва даўно захапіла частку грамадства, зацікаўленую ў пераадоленні хрысціянства, спыненні рэлігійных спрэчак. Больш таго, многія дзеячы ставілі пытанне аб утварэнні нацыянальна-дзяржаўнай літвінскай (беларускай) царквы. Для іх справа аб уніі была справай як рэлігійнай, так і палітычнай. На унію яны глядзелі як на нешта пэўнае, трывалае, а не як мост для пераходу з адной

веры ў другую. Напрыклад, такі шчыры беларускі патрыёт, як праваслаўны князь Канстанцін Астрожскі, падтрымліваў ідэю уніі, лічачы, што яна ўтвораць беларускую дзяржаўную рэлігію. Ён выступіў супраць уніі толькі тады, калі убачыў, што яна нейкімі коламі прапануецца для другой мэты, што яна ўтварае мост для пераходу з праваслаўя да каталіцтва. На унію была згодна і частка праваслаўных свяшчэннікаў, якія бачылі, што іх папечнікі больш клапацяцца аб сваіх уласных справах, не ведаюць грэчаскай і лацінскай моў, службу адпраўляюць на царкоўнаславянскай мове, не зусім зразумелай значнай колькасці насельніцтва Беларусі. А іезуіцкі асветнік Пётр Скарга, тонка адчуваючы ўсе гэтыя з'явы, прама пісаў, што каб знішчыць недахопы праваслаў'я, трэба зблізіць праваслаўную царкву з каталіцкай праз унію. Акрамя таго, праваслаўная іерархія вымушана была лічыцца з тым, што каталіцкія біскупы мелі больш правоў як прадстаўнікі пануючай царквы.

У той жа час існавала не зусім звычайная з'ява: праваслаўная царква Літоўскага княства была падпарадкавана маскоўскаму мітрапаліту (потым патрыярху), якія, зразумела, падтрымлівалі палітыку "свайго" князя маскоўскага. Усё гэта выклікала занепакоенасць у кіруючых колах кароны і княства. Вось чаму яны разглядалі артадаксальнае праваслаў'е як "ідэалагічную зброю Маскоўскай дзяржавы". Такім чынам, галоўныя мэты уніі, нягледзячы на розныя падыходы розных бакоў, складаліся з наступнага: спробы пераадолець раскол хрысціянства, зблізіць праваслаўе і каталіцызм, стварыць нацыянальна-дзяржаўную рэлігію беларусаў (ліцвінаў); ажыццявіць далейшую каталіцкую экспансію на Усход, забяспечыўшы пануючае становішча польскіх магнатаў; узвесці моцны заслон супраць "ідэалагічна-рэлігійнай зброі" Маскоўскай дзяржавы.

Лічачы глебу зусім падрыхтаванай, кароль Мігімонт III у верасні 1595 г. выдаў універсал, паводле якога праваслаўная царква ў Рэчы Паспалітай абвешчалася злучанай з каталіцкай. Каб замацаваць гэты акт свецкай улады, рымскі папа Клімент VIII выдаў булу аб уніі. 6 кастрычніка 1596 г. у Брэсце склікаецца сабор, які канчаткова аформіў унію.

Усё ж Брэсцкую царкоўную унію, нягледзячы на далейшыя

падзеі, можна ацэньваць як праяву экуменізму*, бо яна не прывяла да поўнага зліцця канфесій. Абедзве царквы пры аб'яднанні пайшлі на ўзаемныя ўступкі. Праваслаўная царква Рэчы Паспалітай прызнавала ўладу папы рымскага і прыняла сімвал веры ў каталіцкім разуменні. Але яна захавала праваслаўную абраднасць і мову багаслужэння (народную, беларускую). Акрамя таго, уніяцкая царква стала дзяржаўнай побач з каталіцкай, а яе іерархі цяпер атрымалі роўныя правы з вярхоўнымі дзеячамі каталіцкай царквы.

Нягледзячы на барацьбу паміж рознымі канфесіямі, у Рэчы Паспалітай была даволі шырока распаўсюджана верацярпімасць. Менавіта яна згладжвала рэлігійныя супярэчнасці, супрацьдзейнічала ўзнікненню рэлігійных войнаў, якія маглі прывесці да умяшання суседніх дзяржаў ва ўнутраныя справы краіны. Ф.Энгельс пісаў: "Польшча заўсёды была надзвычай ліберальнай у рэлігійных пытаннях" (Т. I6. С.165).

Просты народ прымаў унію неўсвядомлена. Паколькі абраднасць заставалася ранейшай, то народ не бачыў спачатку і не разумеў той перамены, што пачалося ў царкве стаў папа рымскі, а не канстанцінопальскі патрыярх. Паколькі кароль Рэчы Паспалітай зацвердзіў рашэнне уніяцкага сабора 1569 г., то многія феодалы, што лічыліся прыхільнікамі праваслаўя або рэфармацыйных плыняў, у імкненні захаваць сваё пануючае становішча сталі уніятамі або католікамі.

Аднак назіралася і прымусовае насаджэнне уніяцтва, што прыводзіла да рэлігійнай барацьбы. У адказ на гэты ўціск у другой палове XVI ст. узніклі праваслаўныя царкоўныя брацтвы. Іх дзейнасць часта абмяжоўвалася. Кнігі, выдавання імі, спаліваліся на плошчах, аўтары і друкары сурова караліся.

Невядома, як склаўся лёс уніяцтва, каб не войны з Маскоўскай дзяржавай у XVII стагоддзі. Насаджэнне уніяцтва ў асобных выпадках далі зацэпку для умяшання Маскоўскай дзяржавы ў справы Рэчы Паспалітай у 30-х 50-х гг. XVII ст. быццам для абароны правоў праваслаўных. Аднак гэтыя войны прайшлі перш за ўсё па тэрыторыі княства, а не кароны, і далі для Масковіі нечаканы рэлігійны вынік: у канцы XVII ст. *Экуменізм - рух за аб'яднанне хрысціянскіх царкваў.

амаль 75 % парафій Беларусі былі уніяцкімі. Гэтаму садзейнічала і асветніцкая дзейнасць уніяцтва, выдаваўшага кнігі на беларускай мове. Напрыклад, базіліяне (уніяцкі манаскі ордэн) многае зрабілі ў справе выхавання і адукацыі беларускага насельніцтва, бо выкладанне ва уніяцкіх школах вялося на беларускай мове. Базіліяне былі вельмі адукаванымі і ў адукацыі уніятаў адыгралі такую ж ролю, як іезуіты ў адукацыі католікаў. Больш таго, на пэўным этапе асветніцка-адукацыйнай дзейнасць уніяцкай царквы ў нейкім сэнсе паслабляла каталіцкую агрэсію, зберагала беларускую мову і культуру народа, прадухіляла каланізацыю беларусаў.

На жаль, гэта працягвалася нядоўга. Выкарыстоўваючы цяжкае становішча беларускіх зямель пасля вайны з Маскоўскай (1654-1667 гг.) і ў сувязі з заняпадам княства, польскія колы ўзмацнілі свой ўціск на беларускае насельніцтва, імкнучыся хутчэй яго акаталічыць.

З другой паловы XVII ст. беларуская мова паступова выцясняецца з судовага і адміністрацыйнага прававодства, а ў канцы стагоддзя ўжыванне яе як афіцыйнай пісьмовай мовы наогул было забаронена. У пастанове ўсеагульнай канфедэрацыі саслоўяў Рэчы Паспалітай 1696 г. адзначалася, што ў прававодстве Вялікага княства Літоўскага "усе рашэнні павінны састаўляцца на польскай мове". Польска-каталіцкія колы нават перасталі лічыць рэлігійную унію патрэбнай. Такім чынам, спроба стварыць нацыянальна-дзяржаўную рэлігію беларусаў у выглядзе уніяцтва, нягледзячы на паспяховыя першыя крокі, у рэшце рэшт не удалася, хаця уніяцкая царква дзейнічала на тэрыторыі Беларусі амаль да 40 гг. XIX стагоддзя.

3. У XVII стагоддзі Беларусь стала арэнай жорсткіх войнаў паміж Рэччу Паспалітай і Маскоўскай дзяржавай. З аднаго боку, польскія колы імкнуліся пашырыць каталіцкі ўплыў на Усход, мелі намер нават утварыць славянскае гаспадарства, у склад якога ўвайшла б і Масква, але ўзначаліла ё яго Рэч Паспалітая. З другога боку, Маскоўская дзяржава таксама марыла пашырыць сваё ўладанні, абгрунтоўваючы гэты насаганні ратаваннем праваслаў'я ў заходніх землях і іх вызваленнем, паколькі яны былі калісьці надпарадкаваны

Кіеву, бо Маскоўшчына - гэта працяг Кіеўскай дзяржавы. Ад гэтага саперніцтва пакутавала Беларусь.

Выкарыстоўваючы глыбокі сацыяльна-эканамічны і палітычны крызіс Рускай дзяржавы, польскія колы фактычна пачалі спачатку скрытую, а потым адкрытую інтэрвенцыю супроць Маскоўшчыны. Яны імкнуліся ўзвесці свайго стаўленіка на маскоўскі прастол. У гэтую авантуру была ўцягнута беларуская шляхта, войска Вялікага княства. Польскі гетман Жалкеўскі апісваў, як ліхаманкава збіраліся ваенныя атрады ў наваколлях Мінска, Барысава, Оршы, абвешчання ганцамі, што "кароль ужо наперадзе, ваенны час ужо прышоў" (Рукопись Жолневского. Начало и успех Московской войны в царствование Е.В.Короля Сигизмунда Ш.-М., 1855:С.45). Гэтае войска кармілася тым, што можна было ўзяць з Беларусі. Потым на працягу 7 гадоў праз Беларусь бесперапынна праходзілі войскі, якія ішлі на Маскву і вярталіся назад. Шмат народу было сарвана з тэрыторыі Беларусі як у рэгулярнае войска, так і ў тых выпадковых вайсковых групах, якія з усіх канцоў цягнуліся праз Беларусь у Маскоўскую дзяржаву. Сярод той шляхты, якая паліла рускія гарады (Маскву, Суздаль і інш.), былі і беларусы.

Толькі ў 1618 г. у невялічкай вёсцы Дзеуліне (каля Тройца-Сергіевай лаўры) адбылося часовае замірэнне паміж Масквою і Рэччу Паспалітай. Па гэтым замірэнні Смаленск увайшоў у склад тэрыторыі Рэчы Паспалітай.

Але барацьба не скончылася. Справа ў тым, што польскі каралевіч Уладзіслаў, абраны раней на Маскоўскі трон бабрамі, не хацеў адрачыцца ад сваіх правоў. З гэтым не мог згадзіцца новы рускі цар Міхаіл Раманаў. Калі каралём Рэчы Паспалітай зрабіўся вышэйназваны Уладзіслаў, вайна ў 1632г. пачалася зноў і яна вялася галоўным чынам на тэрыторыі Беларусі. Акрамя таго, цар Міхаіл выкарыстаў як повад для вайны асобныя ганенні на праваслаўных у Вялікім княстве Літоўскім.

Спачатку рускія войскі занялі Дарагабуж, Белую, Радслаў, Старадуб, Сярпыйск, асадзілі Смаленск. Адначасова рускія атрады праніклі ва Усходнюю Беларусь і авалодалі Асвеяй, Друяй, Полацкам, Прапойскам, пасадамі Мсціслава,

Крычава. Аднак Смаленск узяць не удалося. Новы кароль Уладзіслаў IV арганізаваў паход польска-беларускага войска на дапамогу Смаленску, і руская армія пацярпела паражэнне. Мірныя перагаворы закончыліся Паляноўскім мірам 1634 г., паводле якога Руская дзяржава з вызваленых гарадоў атрымала толькі Сярпейск і крэпасць Трубчэўск, Ахтырку і Лебядзін. Аднак Уладзіслаў IV афіцыйна алмовіўся ад прэтэнзій на рускі трон, што для Рускай дзяржавы было самай важнай умовай.

Ярэдзіна XVII стагоддзя прынесла моцныя антыфеадальныя і казацкія паўстанні на Украіне і Беларусі. Гэтая барацьба казачтва закончылася тым, што было абвешчана аб уяднанні Украіны з Расіяй. Маскоўскі ўрад імкнуўся паўтарыць украінскі "вопыт" на Беларусі. Паколькі антыфеадальная вайна 1648-1653 гг. вызвалення працоўным беларускім масам не прынесла, то, пачынаючы вайну з Рэччу Паспалітай у 1654 г., Маскоўская дзяржава разлічвала на дапамогу з боку беларускага сялянства.

Не выпадкова, калі 21 мая 1654 г. пачалася вайна і рускія войскі увайшлі на тэрыторыю Усходняй Беларусі, беларускія сяляне аказвалі ім падтрымку. Яны нават сумесна з рускімі "ратнымі людзьмі" выступалі супраць шляхецкага апалчэння і наёмнага войска.

Перад пачаткам вайны цар Аляксей Міхайлавіч, які выдаваў сябе за абаронцу інтарэсаў праваслаўнага насельніцтва, многае абяцаў тым, хто прыйдзе на бок Расіі. На гэты конт гетман Я.Радзівіл заўважыў у лісце да караля, што пад "царскую руку ідзе не толькі чэрнь, але і чыну рыцарскага людзей многа абарачаецца".

У Беларусь увайшло маскоўскае войска колькасцю амаль што 200 тыс. чалавек. Найперш здаўся Смаленск, ваявода якога Піліп Абуховіч быў падкуплены маскоўскім залатам. Прайшло некалькі месяцаў і ў руках маскоўцаў апынулася больш чым 200 гарадоў, мястэчак і замкаў. Разгубленасць у кіруючых колах княства дазволіла рускаму войску да канца 1655 г. заняць амаль усю тэрыторыю Беларусі. Пасля таго як была захоплена сталіца Літоўска-Беларускай дзяржавы Вільня, маскоўскі цар Аляксей Міхайлавіч пачаў тытулаваць сябе "усея

Вялікія, Малыя і Белыя Русі Самадзяржцам".

У 1654-1655 гг. сяляне папаўнялі украінскія казацкія часці, ствараліся самастойныя беларускія атрады і нават палкі, якія актыўна змагаліся супраць феодалаў. Была спроба нават у Беларусі знайсці "свайго" Багдана Хмяльніцкага ў асобе беларускага шляхціца Канстанціна Паклонскага, які спачатку аказаў вялікую дапамогу маскоўскаму войску, але затым перайшоў на бок Рэчы Паспалітай са словамі: "Замест лепшага, у пушчую няволю папалі!" (Соловьев С.М. История России с древнейших времён. Кн. V.-М., 1961.-С.638).

Словы Паклонскага мелі свае падставы. Наступленне рускай арміі, як сведчаць афіцыйныя крыніцы, суправаджалася рабаваннямі, гвалтам з боку служылых людзей-дваран і дзяцей баярскіх. Тысячы беларусаў гналі ў палон углыб Расіі, прычым тых, хто прымаў прысягу на вернасць маскоўскаму цару. Дзесяткі тысяч беларусаў былі прададзены на нявольніцкіх рынках Астрахані по 3 рублі за галаву. (Спадчына, 1991. №2. С.21,18)

Накіроўваючы ў жніўні 1655 г. у цэнтральныя раёны Беларусі вялізнае войска пад камандаваннем ваяводы А.Трубыцкага, Аляксей Міхайлавіч загадаў яму разбураць і паліць усё на сваім шляху. Больш таго, каб шырэйшыя былі разбуранні, цар загадаў ратным людзям "назад ітти целыми, жилими мести".

Па загадах цара былі спалены Слуцк, Клецк, Бабруйск, Глуск, Чавусы, Копысь, Свіслач, іншыя гарады. У адказ на скаргі аб неабходнасці рэлігійнай свабоды атрымлівалі царскія загады: "Касцёлам не быць, уніятам не быць... (Акты, относящиеся к истории южной и западной России. Т.ХІV. Спб., 1889. С.1).

Усё гэта не магло не змяніць адносін сялянства да расійскіх "ратных людзей". Сяляне масава ламалі прысягу, якую раней давалі маскоўскаму гаспадару, стваралі свае атрады і выступалі разам з казакамі і нячая супраць грабежніцтва і самавольства маскоўскага войска. Асабліва актыўна гэтая барацьба разгарнулася на ўсходзе Беларусі - у Віцебскім, Полацкім, Мсціслаўскім паветах.

На такія адносіны народных мас да рускага войска ўплі-

вала і тое, што рускі ўрад на занятай тэрыторыі Беларусі цвёрда стаяў не толькі за захаванне, але і за ўмацаванне феадальна-прыгонніцкіх парадкаў. Царызм імкнуўся падтрымліваць шляхту.

Аднак шматлікую шляхту Вялікага княства Літоўскага палітыка царызму не задавальняла. Яна выказвала нягоду з абмежаваннем ранейшых вольнасцяў, з умяшаннем у справы шляхты рускіх ваявод, бачыла няздольнасць царскіх улад зберагчы яе ад сялянскіх выступленняў.

Стваралася такая сітуацыя, калі частка шляхты і сялянства, што раней перайшла на бок Расіі, адмовілася ад сваёй прысягі маскоўскаму цару і са зброяй у руках выступіла не толькі супраць рускага войска, але і той часткі насельніцтва, якая працягвала падтрымліваць расійскі ўрад. Паміж імі з канца 1655 г. да восені 1658 г. ішла вострая ўзброеная барацьба. Гэты этап можна назваць грамадзянскай вайной.

У гэты самы час на Рэч Паспалітую з поўначы напалі шведы, а з поўдня — украінскія казакі. Выратавалася Рэч Паспалітая толькі дзякуючы таму, што пачалася барацьба паміж шведамі і маскоўскім царом, які зрабіў замірэнне з Рэччу Паспалітай. У гэты час карона і княства крыху падняліся на ногі, і справы іх пайшлі лепш. Калі зноў Масква пачала вайну з Рэччу Паспалітай, то яна ўжо не мела вялікай для сябе карысці. Больш таго, у 1661 г. паўстала шляхта ў Магілёве. Амаль увесь рускі гарнізон быў перабіты. У тым жа годзе рускае войска пацярпела зноў паражэнне пры Кушліках у Віцебскім ваяводстве. З 20000 рускіх засталася не больш 1000. У рэшце рэшт абодва бакі былі вымушаны пайсці на замірэнне. Яно было заключана ў 1667 г. у Андрусаве на 18,5 года. Па Андрусаўскаму перамір'ю маскоўскі цар адмаўляўся ад Літвы і Беларусі, але ўтрымліваў за сабою Смаленск з ваколіцамі. Да Масквы яшчэ адыйшла левабярэжная Украіна і на правым беразе Дняпра-Кіеу, які быў уступлены Маскве на два гады, але застаўся за ёю назаўсёды. Адна з умоў замірэння давала маскоўскаму цару права заступніцтва за праваслаўных жыхароў Рэчы Паспалітай. Згодна з умовамі перамір'я, абодва гаспадары павінны былі выкарыстоўваць карон-

скія тытулы: кароль польскі, шведскі, літоўскі, рускі, беларускі і інш.; цар вялікі, князь расійскі. На царскай пачаці не павінна было быць тытулаў літоўскага, кіеўскага, валынскага і падольскага.

Вынікі вайны для Беларусі былі жудаснымі. Калі ў 1650 г. тут пражывала 2,9 млн. чалавек, то ў 1667-1673 гг. — не больш 1,4 млн. (Гісторыя БССР. У пяці тамах. Т.І. Мн., 1972. С.328). Палова насельніцтва была знішчана. Лютаваў голад. Гарады разбураны. Пачаўся доўгі перыяд заняпаду Беларусі.

Такім чынам, у выніку саперніцтва Рэчы Паспалітай з Рускай дзяржавай найбольш пацярпелі беларускія землі.

4. Цяжкае становішча Беларусі ў канцы XVI-XVII стст. адбілася на культуры, хаця ідэі Адраджэння XV-XVI стст. працягвалі існаваць у творах асветнікаў.

З канца XVI ст. народныя лірычныя песні напаўняюцца сацыяльным зместам, адлюстроўваючы жыццё, патрэбы і барацьбу за прыгоннага сялянства. Развіваецца характэрная для беларускай сацыяльна-бытавой лірыкі катэгорыя песень "пра паншчыну". У другой палове XVII ст. у сувязі з вайнамі ўмовы для развіцця культуры беларускага народа рэзка пагоршыліся. Вось чаму яшчэ больш узрасла роля вуснай народнай творчасці. У фальклору другой паловы XVII ст. захавалася шмат элементаў традыцыйнай вуснай паэзіі, абадавыя песні, старажытныя казкі і паданні. У той жа час узнікла многа новых твораў, якія адлюстроўвалі найважнейшыя гістарычныя падзеі.

З цяжкасцямі, але працягвалася кнігадрукаванне. Цэнтрам палемічнага унііцтва, каталіцкага кнігадрукавання становіцца спачатку друкарня Іааннічаў, затым друкарня віленскага СвятаTroіцкага манастыра і друкарня Віленскай іезуіцкай акадэміі. Высокага майстэрства ў афармленні кнігі дасягае Іуеўская друкарня, якая з 1611 па 1646 г. выпусціла больш за 30 выданняў асветніцкага, царкоўнага і палемічнага зместу. Пра гэта сведчаць многія таленавіта аформленыя выданні з багатым наборам шрыфтоў, па-майстэрску рэзаных рамак і г.д. Аднак у другой палове XVII ст. выданне кніг у выніку разбурэння беларускіх друкарняў рэзка

скарацілася.

Неспрыйальныя умовы былі і для развіцця асветы у гэты перыяд. Аднак яна не знікла. На нізку асветы у першай чвэрці ХІІІ ст. уступіла, як было адзначана вышэй, уніяцкая царква. Кароль Жыгімонт ІІІ прывілеем ад 31 сакавіка 1613 г. дазволіў манаскаму ордэну базіліян адкрыць школы у многіх гарадах. Настаўнікі гэтых школ выкладалі на роднай для вучняў мове. Аднак у канцы ХІІІ ст. найбольш школ мелі іезуіты, якія карысталіся шырокай палітычнай і матэрыяльнай падтрымкай каралеўскай адміністрацыі, магнатаў і вышэйшага каталіцкага духавенства. Большасць навучальных устаноў была 3-5-класнымі. Навучанне у кожным класе працягвалася год. У іх выкладаўся курс "сямі вольных мастацтваў" ("тывіум" - граматыка, рыторыка, дыялектыка; "квадрыум" - арыфметыка, геаметрыя, музыка і астралогія). Доступ у навучальныя ўстановы быў адкрыты толькі для хлопчыкаў са шляхты і багатых, знатных сем'яў гараджан. Базіліянскія уніяцкія школы цалкам успрынялі іезуіцкую арганізацыю, сістэму і змест навучання, метады выхавання.

Складаныя працэсы адбываліся у грамадска-палітычнай думцы. Да канца ХІІ - пачатку ХІІІ ст. адносіцца дзейнасць выхадцаў з Паліцыі, вальнадумцаў Стэфана і Лаўрэнція Зізаніяў. Яны адмаўлялі магчымасць існавання асобнай ад цела душы і замагільнага свету у яго артадаксальна-хрысціянскім уяўленні. Акрамя таго, Л.Зізаній не абмежаваўся выкладаннем асноў хрысціянскага веравучання, а даў некаторыя навуковыя звесткі.

Неаднабакова трэба ацэньваць дзейнасць вядомага рэлігійнага пісьменніка Пятра Скаргі. Яго лічаць пачынальнікам прамоўніцкай прозы у Рэчы Паспалітай. у 1579 - 1584 гг. быў першым рэктарам Віленскай іезуіцкай акадэміі. Выступаў супраць шляхецкіх парадкаў, патрабаваў падпарадкавання спецыяльнай улады царкоўнай, а караля - папе рымскаму, але з'яўляўся прыхільнікам неабмежаванай канархіі. Пётр Скарга быў ініцыятарам і прапагандыстам Брэсцкай царкоўнай уніі.

Наглядаючы на панаванне рэлігійнай думкі у ХІІІ ст., з новай сілай загараліся іскры вальнадумства. Найбольш яркай з іх з'явіліся жыццё і творчасць выдатнага беларуска-

га мысліцеля Казіміра Лышчынскага. Ён напісаў трактат "Аб неіснаванні бога", дзе сцвярджаў, што бог не існуе, а з'яўляецца толькі хімерай, народжанай фантазіяй людзей. Толькі розум чалавека - найвышэйшы суддзя усяго навакольнага, на яго і павінен, на думку Лышчынскага, спадзявацца чалавек. Па даносу суседа Лышчынскі быў арыштаваны і ў 1687 г. аддадзены пад суд епіскапаў у Вільні. У сакавіку 1689 г. у Варшаве ў розквіце творчых сіл ён быў спалены на кастры. Блізкі ў сваіх поглядах да вялікага Джардана Бруна, Лышчынскі падзяліў яго лёс.

Такім чынам, грамадска-палітычная думка Беларусі ў канцы ХІІІ-ХІІІ стст. была складанай і неаднароднай з'явай. Сацыяльна-эканамічныя і палітычныя умовы, рэлігійная барацьба выклікалі паяўленне мысліцеляў, светапогляд якіх адлюстроўваў бы працэсы існавання ў беларускім грамадстве.

Аб стане выяўленчага мастацтва, архітэктуры, тэатра і музыкі студэнты могуць даведацца, звярнуўшыся да спецыяльнай гістарычнай літаратуры.

Завяршаючы вывучэнне гэтай складанай тэмы, трэба падкрэсліць, што канец ХІІІ ст. і ўсё ХІІІ ст. прынеслі беларускаму народу шмат гора і цяжкіх выпрабаванняў. Паступова страта незалежнасці Вялікага княства Літоўскага прывяла да заняпаду, ўзмацненага войнамі, ад жудасных вынікаў якіх беларускія землі доўга не маглі адраджэцца.

5. БЕЛАРУСЬ У ХІІІ СТАГОДДЗІ

ПЛАН

1. Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў ХІІІ ст..
Культура і грамадска-палітычная думка.

2. Крызіс Рэчы Паспалітай. Спробы правядзення рэформ і умацавання дзяржаўнага ладу. Падзел Рэчы Паспалітай і ўключэнне Беларусі ў склад Расіі.

3. Сучасныя гісторыкі аб пераходзе беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі.

1. На сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў канцы ХІІІ- у ХІІІ стагоддзі аказалі уплыў вынікі шматгадовых вой-

наў і звязаных з імі людскіх страт і разбурэнняў. Так, пасля казацка-шляхецкіх і руска-польскіх войнаў насельніцтва скарацілася напалову (з 2,9 млн. у 1650 годзе да 1,4 млн. у 1667-1673 гг.). Да пачатку ХVIII стагоддзя яно павялічылася, у тым ліку за кошт прыбываючых з Маскоўскай дзяржавы старавераў, а з Украіны і Польшчы - яўрэяў. У 1700 годзе яно дасягнула 2,2 млн. чалавек. Але ў ходзе Паўночнай вайны, у арбіту якой была ўцягнута і Беларусь, колькасць жыхароў паменшылася да 1,5 млн. Потым зноў пачаўся прырост, і ў канцы ХVIII стагоддзя на тэрыторыі Беларусі налічвалася каля 4 млн. чалавек.

Значныя людскія страты, разбурэнні, эпідэміі і пажары адмоўна адбіваліся на развіцці сельскай і гарадской гаспадаркі, матэрыяльнай і духоўнай культуры. Пануючы клас феодалаў, улічваючы абязлюджванне вёскі, нястойлівасць палітычнага становішча, вымушаны быў раздаваць сялянам землі і пераводзіць іх на грашовы аброк (чыньш). Часова скарачаючы фальваркавую гаспадарку, памешчыкі шырока прымяняюць арэндна-ліхвярскія формы эксплуатацыі прыгнечанага насельніцтва. Больш за палову даходаў яны атрымліваюць ад чыншу і ад перадачы ў арэнду шляхце і купцам-яўрэям маёнткаў з рознымі промысламі (вінакурэнне і гандаль гарэлкай, млыны, мэта і інш.), ад розных водкупаў, заснаваных на захаванні сеньяральных правоў (манаполія ў гандлі соллю, віном, зняцце млыновых пошлін і інш.).

Сяляне былі вымушаны рабіць гандлёвыя здзелкі толькі праз арандатара-карчмара, адкупшчыка, каб прыдбаць грошы і заплаціць чынш. Гэта азначала, што іх абіралі як пры рэалізацыі сваёй прадукцыі, так і пры пакупцы солі, селядцоў, гарэлки, кос, сярпоў і іншых патрэбных у гаспадарцы рэчаў. Пры гэтым цану дыктаваў арандатар. Становішча сялян рабілася больш горшым, калі ў арэндзе знаходзіўся увесь маёнтак. Арандатары ішліся выкаціць з сялян суму ў 2-3 разы больш за арэндную плату. У гэтых жа мэтах хлеб пераганяўся на віно і піва, а сялян прымусалі купляць і тое і другое.

У другой палове ХVIII стагоддзя сяляне плацілі змешаную рэнту. На захадзе і ў цэнтры пераважала рэнта адпрацавання, а на ўсходзе - грашовая. Натуральная рэнта змяншалася

пад уплывам таварна-грашовых адносін і страціла сваё значэнне - амаль поўнасцю была заменена грашовым эквівалентам. У ХVIII стагоддзі сярод сялян вылучаліся наступныя катэгорыі: цяглавыя, чыншавыя, агароднікі, сяляне-слугі. Па размеркаванню зямельных угоддзяў яны падзяляліся так: 56% мелі ў сярэднім на двор 0,5-0,7 валокі, 29% - па 1/8 - 1/4 валокі і 16% - па 1-2 валокі. Апошнія складалі больш заможную праслойку. Калі бедната гібела ў брудных, курных хатках побач з жывёлаў на гнілой саломе, дык заможныя сяляне мелі больш утульнае жыллё, хаты, крытыя драўлянымі.

Грашовая рэнта паскорыла рассяленне сялянства, разарала яго бяднейшую частку, павялічыла колькасць халупнікаў, крутнікаў і бабылёў, вымусіла сялян шукаць прыробку на сямых цяжкіх умовах, каб разлічыцца з даўгамі, адчапіцца ад ліхвяроў. Акрамя таго, на сялянах ляжала шмат іншых павіннасцей: "талокі", "гвалты", "шарваркі", плата падымнага дзяржаве, налог царкве і г.д. У ХVIII ст. яшчэ больш умацоўвалася прыгонная залежнасць сялян, павялічвалася памер павіннасцей. Для цяглавых сялян ён узрос у 1,5 разы, на 1/8 узрос грашовы чынш (да 100-138 злотых з валокі). Усё гэта дапаўнялася неабмежаваным самавольствам шляхты ў сваіх маёнтках. Любы шляхціч мог забіць ці павесіць за нязначны праступак свайго селяніна, аддаць яго за даўгі ў эксплуатацыю ліхвяру і г.д..

З аднаўленнем аграрнага сектара павялічваліся як памешчыцкая, так і сялянская запашкі. Пашырэнне сялянскага ворыва ішло ў асноўным за кошт пустуючых зямель за мяжой надзеяў. На пустках звычайна сяліліся маладыя сялянскія сем'і. Адначасова праводзілася расчэстка лясоў і хмызняку. Новыя ворныя землі ў далейшым браліся на ўлік як засценкі. За карыстанне імі належыла плаціць чынш. Дадаткам да паляводства ў сялянскай гаспадарцы служылі жывёлагадоўля, пчальства, рознага роду промыслы - кавальскі, бандарны, цясларскі, калёсны, шавецкі і інш..

У аграрным сектары Беларусі значнае месца займалі буйныя латыфунды, галоўным чынам магнатскія. У той час як у дробнай шляхты было па некалькі прыгонных, а ў сярэдняй -

1-2 вёскі, то магнаты --Радзівілы, Сапегі, Вішнявецкія, Пацы, Чартарыйскія, Агінскія і інш. мелі вотчыны з тысячамі сялян, цэлыя гарады, мястэчкі, крэпасці, Магнатам належала асноўная частка каралеўскіх уладанняў-- так званых старостваў. У некаторых магнатаў было па некалькі старостваў. Напрыклад, у Міхаіла Казіміра Радзівіла іх было пятнаццаць (сярод іх Крычаўскае, Прапойскае, Гомельскае, Хойніцкае). У першай палове ХУІІ стагоддзя давала аб сабе значь тэндэнцыя пераходу старостваў у спадчыннае валоданне.

У другой палове ХУП і у ХУШ стагоддзі пашыралася землеўладанне каталіцкай царквы. Яно расло за кошт дарэнняў ад караля, магнатаў, шляхты, а таксама праз ліхварскія аперацыі.

Агратэхніка паляпшалася марудна, панавала трохполле. 1/3 частка пашні адводзілася пад папар, вырошчвалі жыта (азімае і яравое), пшаніцу, ячмень, авёс, грэчку, бабы, гарох, лён, каноплі, хмель і інш.. Прадукты харчавання памешчыкі атрымлівалі таксама ад жывёлагадоўлі, гародніцтва, пчалярства, рыбнай лоўлі (сажалкавая гаспадарка), палявання і інш.. У другой палове ХVIII стагоддзя памешчыкі шукаюць шляхі павышэння прадукцыйнасці маёнткаў і фальваркаў, накіроўваюць вытворчасць на продаж. Буйныя магнаты імкнуцца выйсці на знешнія рынкі, будуць каналы, дарогі, арганізуюць кірмашы ў сваіх уладаннях.

8 80-х гадоў павялічваецца колькасць прамысловых прадпрыемстваў: млыноў, сукнавальняў, маслабоен, па вытворчасці цэглы, выплаўцы жалеза і інш.. У другой палове ХУШ стагоддзя колькасць і памер такіх прадпрыемстваў растуць, у тым ліку заводы --вінакурныя, гарбарныя, шклянныя, палацкія і інш.. Сярод вотчынных прадпрыемстваў тых гадоў Урацкія і Налібоцкія шклянныя заводы Радзівілаў, жалезаробчыя - графа Храптовіча у маёнтку Вішнева, фаянсавы завод Агінскага у Целыханах (Пінскі павет), суконныя і палатныя фабрыкі Салегаў у Ружанах і інш.. У заходніх і цэнтральных раёнах Беларусі у буйных маёнтках прымянялася прымусовая наёмная праца прыгонных сялян з натуральнай і грашовай аплатай. Фарміраванне капіталістычнай мануфактуры тар

мазілася захаванням сярэднявечных цэхаў і гільдзій, аб-
пашлінным гандлем феодалаў. Асноўная маса прамысловых вы-
рабаў, асабліва патрэбных магнатам і шляхце, у ХУІІ стагод-
дзі прывозілася з-за мяжы.

Другая палова ХІІІ стагоддзя і першая палова ХІІІ — перыяд заняпаду гарадоў і мястэчак Беларусі. Прычыны — вынік войнаў, прывілеі магнатаў, шляхты і падудаднай ім часткі гарадскога насельніцтва, сур'ёзныя дэфекты палітычнага ладу (бессілле сойму, блакіраванне Магдэбургскага права, феадальная анархія).

Военныя дзеянні у ХУП стагоддзі спустошылі Брэст, Брагін, Гомель, Мазыр, Тураў, Пінск, Бабруйск, Чэрыкаў, Смалявічы. Амаль сцёртыя з твару зямлі былі Мазы, Жыровічы, Відзы, Докшыцы, гарадское насельніцтва скарацілася на 55 %, а Паўночная вайна і эпідэмія чумы паменшылі яго на 30-35%. Аднаўленне ішло марудна, большасць гарадоў у ХУШ стагоддзі знаходзілася ў глыбокім заняпадзе, многія рамеснікі ператварыліся ў агароднікаў і займаліся сельскай гаспадаркай.

Сур'язнай перашкодай у аднаўленні і развіцці гарадоў былі магнацкія і шляхецкія прывілеі. Магнаты і шляхта спакушаліся на гарадскія землі, рабавалі купецкія аboзы, тварылі бясчынствы на кірмашах, абкладалі гараджан паборамі. Насельніцтва гарадоў несла абавязкі па ўтрыманню войска, па будаўніцтву і аднаўленню крэпасцей, мастоў, плацін, несла караўную службу, давала падводы каралеўскім паслам, плаціла мноства падаткаў (пад'ёмны, вайсковы, падушны, паштовы і інш.). За карыстанне ворнай зямлёй патрабавалася плаціць чынш.

Магнаты і шляхта, каталіцкія манахі былі вольнымі ад многіх павіннасцей і падаткаў, на іх не распаўсюджваліся ўнутраныя пошліны. Больш таго, яны сялілі на сваіх участках у гарадах гандлёва-рамесніцкі люд, які, як і шляхта, не нес ніякіх абавязкаў перад горадам, не падпарадкоўваўся Магдэбургскаму праву і магістрату, хаця даходы ад гандлёвай і іншай дзейнасці меў немалыя. У беларускіх, як і ў літоўскіх, гарадах не падпарадкоўваліся Магдэбургскаму праву яўрэйскія пасрэднікі і купцы. Яны мелі сваё аўтаном-

нае абшчыннае кіраванне (кагал), свой асобны суд, сваю сістэму спагнання падаткаў, большасць з якіх ішло на кагальныя патрэбы, на абагачэнне абшчынай вярхушкі. Магістраты нават пазбаўляліся права праводзіць улік і рэвізію жыўшага ў гарадах і мястэчках яўрэйскага насельніцтва.

Да сярэдзіны XVIII стагоддзя зямельныя ўладанні феадалаў у гарадах пашырыліся, а магнаткія — скараціліся. Адпаведна павялічылася колькасць насельніцтва, непадкантрольнага магістрату. Толькі яўрэйскае насельніцтва дасягала ў гарадах 20-30%, а ў мястэчках — да 50 %.

XVII-XVIII стагоддзі — перыяд абвастрэння канкурэнтнай барацьбы паміж хрысціянамі і іўдзеямі ў рамесніцкай і гандлёвай дзейнасці за кантроль над рынкам. Завяршылася яна перамогай яўрэяў. Чаму так атрымалася?

1. Яўрэйскім купцам, арандатарам, карчмарам, ліхвярам аказвалі падтрымку магнаты, шляхта. У палітыцы магістратаў шляхта бачыла пакушэнне на свае правы. Кагалы падтрымліваліся і каталіцкімі ордэнамі (іезуітамі, кармелітамі, францысканцамі, дамініканцамі і іншымі), паколькі яўрэі пускалі ў абарот (рост) грашовыя накіпенні манахаў, дзелячыся з імі ліхвярскім "наварам".

2. Яўрэі валодалі сваёй асобай мовай (ідэш), якой не валодалі хрысціянскія канкурэнты, і гэта давала яўрэям перавагу ў гандлі, у справе кардынацыі сваіх дзеянняў.

3. Галоўную перавагу яўрэям ствараў кагал, абшчына, якая уяўляла сабой адначасова і рэлігійную секту і своеасаблівы ордэн, які спецыялізаваўся на ліхвярскіх і гандлёвых аперацыях. Хаця яўрэйскія абшчыны і не былі сацыяльна аднароднымі — у іх былі і патрыцыі і плябеі, фінансавыя дзялікі і вартыя жалю старызнікі, — аднак супраць хрысціянскіх канкурэнтаў яны дзейнічалі як арганізаваная, дысціплінаваная сіла. Кіруючыся ў сваёй дзейнасці талмудычным правам, кагалы не дапускалі канкурэнцыі паміж яўрэйскімі пасраднікамі. Хрысціянскае ж купецтва і цэхі уступалі яўрэям у арганізацыі і салідарнасці. Яны раздзіраліся рэлігійнай барацьбай (католікі, праваслаўныя, уніаты, стараверы і інш.).

Дадатковыя удары па цэхах наносіла развіццё мануфак-

турнай вытворчасці. Член камісіі дзяржаўнага казначэйства т. Чацкі ўдаследаванні "Разважанне аб яўрэях і караімах" з жалем канстатаваў, што ў Польшчы амаль няма рамеснікаў-палякаў, а купцоў усяго каля 500, у той час як купцоў-яўрэяў — 3200, а рамеснікаў — у тры разы больш. Такія ж прыкладна суадносіны атрымаліся ў Літве і Беларусі паміж беларусамі і літоўцамі, з аднаго боку, і яўрэямі — з другога.

Палітыка вярхоўнай улады Рэчы Паспалітай у адносінах да гарадоў у другой палове XVIII стагоддзя была супярэчлівай. З аднаго боку, рабіліся спробы абмежаваць пашырэнне ўладанняў у гарадах духавенства і свецкай шляхты, паставіць мяшчан гэтых уладанняў пад юрысдыкцыю магістратаў, ваяводаў і старастаў, ліквідаваць яўрэйскія кагалы, упарадкаваць подаці і павіннасці з мяшчан, а з другога боку — рашэнне 1776 г. аб пазбаўленні многіх гарадоў Магдэбургскага права (за выключэннем Брэста, Мінска, Навагрудка, Пінска, Ваўкавыска, Ліды, Мазыра).

У канцы XVIII стагоддзя ў Беларусі налічвалася 89 гарадоў і каля 350 мястэчак. У іх пражывала прыкладна 250 тысяч чалавек, што складала 11 % насельніцтва. Найбольш буйнымі гарадамі былі Віцебск, Магілёў (да 10 тысяч жыхароў), затым ішлі Гродна, Мінск (5-6 тысяч). У большасці пражывала па 2-3 тысячы. Рамеснае насельніцтва складала ад 20 да 40 %. Сярод рамеснікаў былі майстры па апрацоўцы металу — меднікі, бляхары, залатары, майстры па апрацоўцы дрэва, скур, муляры, ганчары, цесляры, панчошнікі, кацельшчыкі, шаўцы і інш. Апрача рамяства, гараджане займаліся рыбнай лоўляй, рамёзніцтвам, сплавам суднаў і платоў, пагрузкай і разгрузкай суднаў, нарыхтоўкай лясных матэрыялаў і г.д..

Валікія гарады звычайна былі і буйнымі гандлёвымі цэнтрамі. Віцебск, напрыклад, вызначаўся як цэнтр гандлю прадуктамі сельскай гаспадаркі і лясных промыслаў, а таксама соллю. У Мсціславе галоўным чынам гандлявалі пянькой і скурамі. У Пінску — сырымі і вырабленымі скурамі, шчаціннем, воскам, мёдам, сметанковым маслам і алеем. У Мазыры былі пашыраны гандаль буйной рагатай жывёлай і коньмі. У Слоніме — збожжам, лесам і г.д.

Развіццё знешняга гандлю Беларусі было звязана з усё большым попытам заходнееўрапейскіх дзяржаў на прадукты харчавання, сельскагаспадарчую сыравіну і лясныя матэрыялы. У сувязі з гэтым з Беларусі павялічваўся вываз збожжа, ільну, пянікі, канаплянага і льянога семя, жывёлы, сырых і вырабленых скур, алею, шчаціння, сала, лясных матэрыялаў і прадуктаў перапрацоўкі драўніны.

У развіцці гандлёвых адносін важную ролю адгравалі кірмашы. З ростам новых мястэчак павялічвалася і іх роля. З буйных кірмашоў асаблівае значэнне мелі Мінскія "кантрактаваныя" кірмашы, дзе, апрача гандлёвых аперацый, праводзіліся розныя здаелкі па продажы, закладзе і арэндзе маёнткаў, а таксама Шклоўскі, Астроўненскі і Бешанковіцкі. Самы буйны кірмаш сабіраўся ў мястэчку Зэльва. Праз мястэчкі пралягалі шляхі кантрабанднага гандлю з Расіі ў Прыбалтыку. Назад купцы вярталіся з рознымі заморскімі таварамі тайнымі сцэжамі.

У другой палове ХVIII-XIX стст. умовы для развіцця беларускай культуры пагоршыліся. Ішла паланізацыя і акаталічванне насельніцтва. Урад Рэчы Паспалітай закрыў праваслаўнай шляхце доступ у сенатары і нават у дэпутаты сейма, а праваслаўных мяшчан не дапускалі на магістрацкія пасады. У 1712 годзе сейм забараніў прыкладваць пячаткі да дакументаў, дзе прадугледжваліся льготы для асоб некатоліцкага веравызнання. З другой паловы ХVIII ст. беларуская мова паступова выхлясцяецца з судовага і адміністрацыйнага ужывання, а ў канцы ХVIII ст. яе выкарыстанне як афіцыйнай пісьмовай мовы было забаронена. Пастановай канфедэрацыі саслоў'яў Рэчы Паспалітай 1696 г. усё пераводзілася на польскую мову. У пачатку ХVIII ст. былі закрыты амаль усе брацкія школы і друкарні. Кнігадрукаванне на кірыліцы паступова прыходзіла ў заняпад, лаціна-польскія шрыфты пераважалі.

Аднак развіццё культуры не прыпынілася. Абагачалася народная творчасць - абрадавыя песні, казкі, паданні, быліны, казацкія песні, ствараліся песні сямейна-абрадавыя і календарныя - (вясеннія, жніўныя, талочныя, вясельныя і інш.). Памылкова было б бачыць толькі адмоўнае ў развіцці асветы, створанай манахамі (школы, калегіі, акадэміі). У

гэтых школах побач з рэлігійнай дагматыкай даваліся веды па матэматыцы, фізіцы, астраноміі, старажытных мовах і г.д.. Рэформа асветы ў Рэчы Паспалітай супала ў 1773 г. з ліквідацыяй ордэна іезуітаў. Яна перадавала кіраўніцтва асветай у рукі дзяржаўных органаў і адлюстроўвала інтарэсы прагрэсіўных пластоў шляхты і гараджан.

Працягвалася развіццё лячэчнага народнага тэатра (батлейка), а таксама школьнага тэатра. Дзейнічалі і прыгонныя тэатры князёў Радзівілаў у Нясвіжы, Слуцку, Агінскага ў Слоніме. Беларускія прыгонныя актёры выступалі на сцэнах Пецярбурга і Масквы.

Ярка праявіўся талент беларускага народа ў прыкладным мастацтве - ткацтве слuckіх паясоў.

У ХVIII ст. у грамадска-палітычнай думцы Беларусі працягвалася развіццё плыні, скіраванай супраць нацыянальнага прыгнёту. Найбольш яркімі прадстаўнікамі гэтай плыні былі Ілья Хведаравіч Капеевіч і Георгі Каніскі.

І.Х.Капеевіч (1651-1714) нарадзіўся на Беларусі, абвінавачваўся ў здрадзе польскаму каралю і вымушаны быў эміграваць у Галандыю, дзе стварыў уласную друкарню. Апошнія гады свайго жыцця правёў у Маскве, працаваў у польскім прыказе. Капеевіч развіваў думку аб гістарычнай і культурнай агульнасці рускага і беларускага народаў, лічыў неабходным садзейнічаць распаўсюджванню асветы сярод рускіх, украінцаў і беларусаў. Сам зрабіў практычныя шагi ў гэтым напрамку: склаў і выдаў падручнікі па арыфметыцы, астраноміі, навігацыі, замежных мовах і іншых навук.

Г.Каніскі (1717-1795) нарадзіўся ў Нежыне (Чарнігаўская вобл.). У 1743 г. закончыў Кіеўскую духоўную акадэмію, працаваў у ёй прафесарам і рэктарам. З 1755 г. у Беларусі. Аснаваў Магілёўскую духоўную семінарыю, у 1783 г. стаў беларускім праваслаўным архіепіскапам.

Каніскі выступаў супраць нацыянальна-рэлігійнага прыгнечання беларусаў, адстойваў нацыянальную самастойнасць беларускага народа, яго права развівацца і пісаць на роднай мове.

У другой палове ХVIII ст. на Беларусі развіваецца асветніцкая думка. Суды прабіваліся ідэі Ф.Вальтэра, Ж.Ж.Русо,

Д.Дзідро, Ш.Л.Мантэскупэ. Асабліва бы вядомы Ф.Вальтэр, які ў сваіх творах закранаў і беларускую тэматыку. Пьесы Вальтэра і Русо ставіліся прыдворнымі тэатрамі ў Слоніме, Ружанах, Нясвіжы.

З твораў англіійскіх пісьменнікаў-асветнікаў на Беларусі былі вядомы творы Аляксандра Попа. З цікавасцю читаліся творы польскіх прагрэсіўных дзеячоў Станіслава Сташца, Гуго Калантая і інш. У другой палове XVIII ст. на Беларусі з'явіліся вучоныя філосафы, падзяляюшыя асветніцкія ідэі. Сярод іх трэба назваць Казіміра Нарбута, Бенедыкта Лабшэвіча, Марціна Пачобута, Міхаіла Карловіча.

2. Развіццё Беларусі ў XVIII ст. адбывалася ва умовах крызісу Рэчы Паспалітай як многанациональнай федэратыўнай дзяржавы. Прычыны крызісу наступныя.

1). Феодалная анархія, пастаянныя міжусобицы паміж магнатскімі групамі ў барацьбе за ўладу, звароты магнатаў за падтрымкай да замежных дзяржаў. Ужо ў ходзе Паўночнай вайны феодалы раскалоліся. Частка пайшла за саюзнікам Пятра Аугуста II Саксонскім, другая выбрала каралём Станіслава Лясчынскага - саюзніка Швецыі. Паўночная вайна паскорыла агонію. Расія ў выніку вайны паднімалася, умацоўвалася. Рэч Паспалітая прыходзіла ў заняпад, губляла значэнне буйной еўрапейскай дзяржавы, пападала ў залежнасць ад суседзяў.

2). Слабасць цэнтральных органаў улады, у тым ліку каралеўскай. Кароль выбіраўся шляхецкім сеймам. Работа самога сейма была паралізавана так называемым *Libertum veto*. Дастаткова было аднаму дэпутату - шляхціцу крыкнуць "не дазваляю", як сейм вымушаны быў прыпыніць сваю дзейнасць, прычым ануляваць другія рашэнні, прынятыя на гэтым сейме. З 1652 па 1764 гг. з 80 сеймаў 44 былі сарваны. Іншы не прынялі ніякіх рашэнняў. Гадомі Рэч Паспалітая заставалася без вышэйшага органа дзяржаўнай улады. У гэты час узрасла роля ў кіраванні паятовых і ваяводскіх сеймікаў. Іншы прысвойвалі функцыі заканадаўчай і судзебнай улады, уводзілі новыя налогі, пры гэтым не лічыліся з рашэннямі сейма Федэрацыі.

3). Слабасць каралеўскай улады ў многім абумоўлівалася недастатковай апорай у гарадах. У Расіі, напрыклад, па-

сад, купецтва былі апорай цара ў барацьбе з сепаратызмам баяр і удзельных князёў. У Рэчы Паспалітай, як мы ўжо адначалі, не было эфектыўна рэалізавана Магдэбургскае права ў нацыянальных інтарэсах, хрысціянскае купецтва і рамеснікі ўціскаліся шляхтай і выцясняліся яўрэйскімі канкурэнтамі. Апошнія лічылі сябе ў некаторым сэнсе іншаземцамі і пераводзілі капіталы за мяжу. Гэта асабліва стала відавочна пасля казацкіх і сялянскіх паўстанняў. Каралеўская казна адчувала пастаянную патрэбу ў грошах, каралі знаходзіліся ў вялікай залежнасці ад магнатаў, закладвалі замкі і для умацавання сваёй улады ўнутры краіны гатовы былі ахвяраваць суседнім манархіям частку тэрыторыі.

4). У выніку абстраэння сацыяльных і нацыянальных супярэчнасцей нарастаў нацыянальна-рэлігійны прыгнёт украінцаў і беларусаў, што выклікала паўстанні. Напрыклад, у паўстанні сялян і мяшчан пад кіраваннем Васіля Вашчылы ў Крычаўскім старостве удзельнічала каля 3 тысяч чалавек. Паўстанцы чатыры гады (1740-1744 гг.) вялі барацьбу з князем Радзівілам, распраўляліся з прыказчыкамі, ліхвярамі, адкупшчыкамі, знішчалі даўгавыя і кабальныя дакументы. Толькі сабраўшы вялікае войска, Радзівіл змог падавіць паўстанне. Расправа была жудаснай: 2 тысячы чалавек былі пакараны смерцю.

5). Аслабленне ваеннай магутнасці дзяржавы. Рэгулярнае войска складалася з шляхецкай конніцы і пяхоты, якія фарміраваліся шляхам набору. Войску часта не выплачвалі грошай, і яно займалася рабаўніцтвам насельніцтва. Агульнае апалчэнне шляхты збіралася рэдка, а ў XVIII ст. зусім не збіралася.

У гэты час значную ролю адыгрывалі войскі магнатаў з ліку служылых людзей (шляхта, татары, баяры і інш.). Войскі былі ў Радзівілаў, Сапегі, Пацаў і інш..

6). У XVIII ст. выявіліся прыкметы загінення шляхецкай культуры. Гарадское яўрэйскае насельніцтва знаходзілася пад гнётам кансерватыўнай "равінскай культуры", тыраніі талмудыстаў, што выклікала імкненне нізоў вырвацца з учэпленых рук кагала, прыгарнуцца да прагрэсіўнай культуры іншых народаў.

Складаныя міжнародныя абставіны ў другой палове

ХУШ ст., усё ўзрастаючае ўмяшанне замежных дзяржаў у справы Рэчы Паспалітай штурхалі прагрэсіўныя сілы да фарсіравання рэформ. Аднак спробы правядзення ваеннай рэформы сутыкаліся з нежаданнем шляхты ўзбройваць і забяспечваць рэгулярныя пяхотныя часці, вучыць ваеннай справе сялян, умацоўваць каралеўскую ўладу. Слабай, рыхлай Рэч Паспалітую хацелі бачыць і суседнія дзяржавы, у тым ліку і Расія. Калі Прусія імкнулася да раздзелу, дык Расія спачатку працівілася гэтаму. Але ўмяшанне ва ўнутраныя справы ўзмацняла, асабліва пасля выбарання ў 1764 годзе каралём даўняга сябра Кацярыны II Станіслава Аугуста Панятоўскага.

Для ўмяшання было выкарыстана так званае "дзісідэнцкае" пытанне, г.з. пытанне аб ураўнавазе ў правах праваслаўных і пратэстантаў з католікамі. Расія і Прусія выпрацавалі на гэты конт праект, які сейм Рэчы Паспалітай адхіліў, пасля чаго рускія войскі увайшлі на тэрыторыю Беларусі і занялі Нясвіж і Слуцк. У 1767 годзе ў Таруне ствараецца пратэстанцкая канфедэрацыя, а затым у Слуцку змешаная пратэстанцка-праваслаўная. У Радаме пад пачалам Радзівіла аб'ядналіся католікі, схільныя да саюзу з Расіяй. Сейм у 1768 годзе прымае рашэнне аб ураўнавазе пратэстанцкага і праваслаўнага насельніцтва Рэчы Паспалітай з католікамі, дзісідэнтам дазваляецца займаць дзяржаўныя пасады, уступаць у шлюб з католікамі. Расія гарантуе захаванне шляхецкіх прывілей, у тым ліку *Liberté Vétu* сейме.

Аднак гэтыя рашэнні сустрэлі супраціўленне часткі польска-літоўскай шляхты. У лютым 1768 года ў Бары (на Поўдні Украіны) ствараецца канфедэрацыя на чале з Юзефам Пуласкім. Да яе далучаецца і частка шляхты Беларусі - Брэсцкага, Мсціслаўскага, Ашмянскага і Аршанскага павятаў. Разгарнуліся ўзброеныя дзеянні з удзелам рускіх войскаў. Барскія канфедэраты былі разгромлены. Расія прыняла прапанову Прусіі аб тэрытарыяльных зменах. Да пагаднення далучылася Аўстрыя.

У склад Расіі ў выніку першага падзелу 1772 года увайшлі Латвія, усходнія землі Беларусі ад заходняй Дзвіны, Друці, Дняпра (Полацк, Віцебск, Магілёў, Прапойск, Рагачоў, Гомель). Прусія захапіла частку Польшчы, Аўстрыя - заходнюю частку Украіны з Львовам, паўднёвую частку Польшчы.

Першы падзел даў моцны штуршок патрыятычным пачуццям у польскіх прагрэсіўных колах. Нарастала імкненне фарсіраваць правядзенне рэформ па ўмацаванню дзяржаўнага ладу. Тым больш, што на палітычную арэну выходзіла трэцяе саслоўе. Пад яго уплывам урад увёў адзіную пошліну, абавязковую для усіх, у тым ліку для шляхты і духавенства, якія не раней не плацілі, адмяніў унутраныя пошліны. З мэтай абмежавання ліхвярства сейм ВКЛ уводзіць пазыковы працэнт не больш за 6% у карнісцё духоўных і не больш за 7% у карнісцё свецкіх крэдытараў.

Але не складвалі зброі кансерватыўныя колы. Іны ў штыкі сустрэлі ў сейме праект умеранай аграрнай рэформы, складзены Еджэем Замойскім са згоды караля. Земскія паслы на сейме ў 1780 годзе арганізавалі абструкцыю. Праект нават не быў прачытаны, а яго прыхільнікам не далі гаварыць.

Тым не менш, у канцы 80-х - пачатку 90-х гадоў падрыхтоўка рэформ актывізавалася з удзелам сейма, яго прагрэсіўнага крыла. 20 кастрычніка 1788 года сейм прыняў рашэнне аб павелічэнні арміі да 100 тысяч чалавек, у сакавіку 1790 года праходзіць закон аб сейміках. Беззямельная шляхта, прадаваўшая свае галасы і шаблі магнатам, была пазбаўлена выбарчых правоў. Затым быў пастаўлены на абмеркаванне закон аб гарадах. Шляхецкую годнасць атрымлівалі больш уплывовыя прадстаўнікі трэцяга саслоўя - банкіры і юрысты. Набліжэт павінен быў замацаваць саюз буйной гарадской буржуазіі з шляхецкімі рэфарматарамі. У красавіку 1791 г. закон аб гарадах быў прыняты. Мяшчане атрымалі шляхецкае права асабістай недатыкальнасці, права набываць зямельныя ўладанні, займаць духоўныя і свецкія пасады. Мяшчанам быў адкрыты доступ да афіцэрскіх званняў. Прадстаўнікі трэцяга саслоўя, жыючы ў каралеўскіх гарадах, атрымалі прадстаўніцтва ў сейме. Пры разглядзе спраў аб гарадах і гандлю яны мелі рашаючы голас, а пры разглядзе астатніх спраў - толькі дарадчы. Прыватнаўласніцкія гарады такіх правоў не атрымалі.

8 мая 1791 года ва ўмовах патрыятычнага ўздыму сейм ухваліў новую канстытуцыю, якая распрацоўвалася пад уплывам французскай рэвалюцыі. Канстытуцыя захавала за

шляхтай усе правы і дазволіла ёй займацца гандлем. Правы мяшчан вызначаліся ў адпаведнасці з красавіцкім законам. Становішча сялян не змянілася. Шляхецкія рэфарматары рашыліся толькі на тое, каб паставіць пад ахову дзяржавы дагаворы, у якія маглі ўступаць памешчыкі са сваімі сялянамі.

Сейм заставаўся вышэйшым заканадаўчым органам *Liberté* *veto*, і канфедэратыўныя сеймы былі ліквідаваны. Усе рашэнні павінны былі прымацца простаю большасцю галасоў. Выканаўчая ўлада належала каралю і створанай пры ім радзе ў складзе прымаса і 5 міністраў (паліцыі, ваеннага, фінансаў, замежных спраў і міністра-захаваўніка пячаткі). Выбарнасць каралёў адмянялася, але захоўвалася выбарнасць дынастыі. Судовая арганізацыя захавала саслоўны характар (асобныя суды для шляхты, сялян, мяшчан).

Канстытуцыя 3 мая ліквідавала дзяржаўную аўтаномію Вялікага княства Літоўскага, усталёўвала адзіны сумесны ўрад. Дзяржава з моманту прыняцця канстытуцыі павінна была стаць адзінай, каталіцызм атрымліваў статус пануючай канфесіі. У адносінах да другіх прапала талерантнасць, урадавая апека.

Як бачым, канстытуцыя 3 мая 1791 года, аслабіўшы палітычныя пазіцыі магнатства, тым не менш захавала феадальны лад, нічога не дала галоўнаму працаўніку - селяніну. Усё ж яна стварала больш спрыяльныя ўмовы для развіцця капіталізма. Для свайго часу яна была прагрэсіўнай з'явай і невыпадкова сустрэла супраціўленне і ўнутры дзяржавы, і за мяжой.

Ворагамі канстытуцыі аказаліся магнатства, каталіцкая царква, папская курыя, суседнія феадальныя манархіі. Незадоволення рашэннямі 4-гадовага сейма, магнаты пайшлі на дзяржаўную здраду - тармазілі стварэнне 100-тысячнага войска, адкрывалі граніцы інтэрвенцыйскім сілам. У сярдзіне 1791 г. у Расію падаліся Патоцкі, Жавускі, Браніцкі. 8 удзелам Кацярыны II яны распрацавалі план рэванш. 14 мая 1792 года ў мястэчку Таргавіцы быў аб'яўлены акт канфедэрацыі, скіраваны супраць канстытуцыі 3 мая 1791 года. 28 чэрвеня 1792 г., пасля таго як рускія войскі ўступілі

у Вільню, Шымонам Касакоўскім была створана аналагічная канфедэрацыя ў Літве. У ходзе барацьбы, якая разгарнулася да Таргавіцкай канфедэрацыі, далучыўся кароль і аддаў загад арміі спыніць супраціўленне. Варшава была занята рускімі войскамі, канстытуцыя 3 мая 1791 г. - адменена.

Але трыумф таргавічан быў кароткатэрміновым. Падрыхтаваўшы ваенны разгром Рэчы Паспалітай, яны падрыхтавалі яе другі падзел. 13 студзеня 1793 г. паміж Расіяй і Прусіяй быў падпісаны акт другога падзелу Рэчы Паспалітай, на тэрыторыю якой уступілі і прускія войскі. 17 жніўня, сабраўшыся ў Гродне, апошні сейм Рэчы Паспалітай ратыфікаваў дагавор аб падзеле з Расіяй, а 23 верасня 1793 г. было заяўлена аб ратыфікацыі дагавору з Прусіяй. Да Расіі адыходзілі правабярэжная Украіна і цэнтральная частка Беларусі з гарадамі Барысаў, Мінск, Слуцк, Нясвіж, Тураў, Пінск. Прусія захапіла Гданьск, Тарунь, амаль усю Вялікую Польшчу, частку Мазовіі і Кракаўскага ваяводства.

Пасля трэцяга падзелу ў кастрычніку 1795 г. (падзел адбыўся пасля падаўлення паўстання 1794 г. пад кіраўніцтвам Т.Касцюшкі) у склад Расіі увайшлі заходняя частка Беларусі (гарадах Гродна, Навагрудка, Брэст-Літоўска), Літва, Заходняя Валынь, Курляндыя. Аўстрыя захапіла частку Люблінскага ваяводства, Падляскага, Холмскага, Мазавецкага, Кракаўскага, Сандамірскага, Брэст-Літоўскага. Прусія - астатнюю частку польскіх зямель.

У выніку падзелу Расія, па сутнасці, не далучала да сябе спрадвечных польскіх зямель. Карл Маркс і Ф.Энгельс адзначалі, што землі, далучаныя да Расіі, населены не палякамі, а беларусамі і маларосамі.

3. Па пытанню ўключэння беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі сустрэкаюцца два процілеглыя пункты погляду. Аўтарскі калектыў першага тома піяцтомнай "Гісторыі Беларускай ССР" разглядае гэты працэс як "уз'яднанне" (С. 444-456), станючае на сваіх выніках - паколькі садзейнічала больш "шырокаму эканамічнаму, культурнаму і палітычнаму развіццю" (С. 447). Станюча ацэньвае "уз'яднанне" Беларусі з Расіяй В.У. Чапко ў "Кароткай Энцыклапедыі Беларускай ССР" (Т. I, 1978. - С. 682). Аўтары падручніка "Гісторыя

БССР" для 8-9 класаў, выдадзенага ў 1990 годзе рэдакцыяй прафесара Э.М.Загарульскага, пішуць: "Воссоединение Белоруссии с Россией было обусловлено всем ходом исторического развития белорусского народа. Оно отвечало его основным интересам, его исконному стремлению воссоединиться с родственным по происхождению, языку и культуре русским народом" (с.132).

Зусім супрацьлеглую пазіцыю займае аўтар выданай за мяжой у Кліўлендзе кніжкі "Кароткі агляд гісторыі Беларусі" П.Рогач. Уся гісторыя беларускага народа ад старажытнасці разглядаецца толькі праз адну плоскасць - канфліктныя адносіны з рускім народам і яго дзяржаўнасцю. "У расійская няволі" - такая агульная ацэнка пераходу беларускіх зямель у склад імперыі. Беларускі пісьменнік Уладзімір Арлоў у часопісе "Спадчына" і другіх публікацыях адмаўляе усялякае імяненне беларусаў да збліжэння з Расіяй, уваходжанне Беларусі ў склад Расіі ацэньвае як "захоп", "акупацыю", і як вынік гэтага гвалту - ператварэнне Беларусі ў "кантынентальную калонію імперыі". (Гл. "Спадчына", 1991. № 2. С.20). Вывад аб каланіяльным характары эканомікі Беларусі аўтар не падмацоўвае гістарычнымі дакументамі.

На наш погляд, правільная ацэнка ліквідуе неадзін палітычны палярны пазіцыі: бліжэй да першай і з улікам другой. Сёння магчыма гаварыць аб пазітыўных і негатывных выніках далучэння.

Пазітыўныя вынікі.

1. Беларускі народ быў выратаваны ад прымусовай паланізацыі і акаталічвання, ад пагрозы заняволення аграрна-феадальнай Прусіяй.

2. Была ліквідавана бескантрольная улада і самастойнасць магнатаў і шляхты - аснова феадальнай анархіі і самавольства, разгромлена спроба зноў ускласці на беларусаў і ўкраінцаў польскае ярмо пры дапамозе арміі Напалеона. Увядзенне рускай грашовай сістэмы, перадача казне збору дзяржаўных грашовых падаткаў звужвала магчымасці паразітычнага класа ліхвяроў, адкупшчыкоў і іншых крывасмокаў, спрыяла фарміраванню дзяржаўнага мыслення ў эканамічнай галіне.

3. Уваходжанне Беларусі ў склад Расійскай імперыі спрыяла развіццю прадукцыйных сіл, мануфактур, рамства, будаў-

ніцтву і рэканструкцыі дарог, каналаў, сродкаў сувязі, уцягвала край у арбіту агульнарасійскага рынку, прылучала народ да роднаснай па духу рускай культуры, ставіла дэмакратычныя элементы краю ў агульны паток вызваленчага руху народаў Расіі.

4. Пачаліся навуковыя даследаванні Беларусі. Сенат, Пецярбургская Акадэмія навук пасылалі ў Беларусь экспедыцыі, тут распаўсюджваліся працы "Вольнага эканамічнага грамадства". Становішча сялян, гараджан, памешчыкаў, нацыянальна-рэлігійных груп становілася аб'ектам увагі ўраду. Так, пасля камандзіроўкі ў Беларусь сенатара Г.Р.Дзяржавіна імператарскім урадам было пастаўлена пытанне аб гібельнасці для беларускага народу шырока развітага вінагарэлачнага промыслу.

Негатыўныя аспекты далучэння.

1. У сацыяльных адносінах становішча беларускага сялянства - а гэта асноўная частка беларускай народнасці - не палепшылася, а нават пагоршылася. Сялян па-старому душы гнёт памешчыкаў, арандатараў, карчмароў, карумпіраваных царскіх чыноўнікаў. Польскія і беларускія памешчыкі атрымалі ўсе правы і прывілеі, як і рускія дваране. Частка зямель былых каралеўскіх эканомій, старостваў, кляшчараў, магнатаў і шляхты, выехаўшых за мяжу, перадавалася рускім вяльможам, дзяржаўным чыноўнікам, заслужаным ваеначальнікам. З 1772 па 1801 г. было раздадзена такім чынам 200 тысяч рэвізскіх душ.

2. Стварэнне на аснове указу ад 28 чэрвеня 1794 года на тэрыторыі Украіны, Беларусі і Літвы мяжы яўрэйскай аседласці, пры захаванні кагалаў, біла не толькі па яўрэйскай беднаце, прыдаўленай фінансавай плутакратыяй, але і па беларускаму мяшчанству і сялянству. Беларусы, пазбаўленыя сваёй дзяржаўнасці, нацыянальных арганізацый, вымушаны былі ў краіне няроўных умовах канкураваць на мясцовым рынку з яўрэямі, якія мелі стройную рэлігійна-палітычную арганізацыю (кагал). Пры натуральнай манархіі беларуская народнасць паступова выціснялася ў вёску. Горад і мястэчкі становіліся яўрэйскімі. Такое развіццё нацыянальных адносін не турбавала царскіх чыноўнікаў. Ускладнялася задача кансалідацыі мясцо-

вых сіл для барацьбы за нацыянальную дзяржаўнасць. Памешчыцка-буржуазны клас (апалячаная шляхта і яўрэйскія купцы), атрымліваючы немалыя даходы ад эксплуатацыі прыродных і людскіх рэсурсаў, не уносіў укладу ў развіццё беларускай культуры, мовы, нацыянальнай свядомасці беларусаў як нацыі.

8. Трэці негатывны аспект далучэння - прымусовая русіфікацыя праз царкву, армію, школу, адміністрацыйнае ўпраўленне. У 1840 годзе было прыпынена дзеянне Літоўскага Статута, усюды ўводзілася расійскае заканадаўства. У 1832 годзе быў закрыты Віленскі ўніверсітэт як цэнтр вальнадумства, затое свабодна функцыяніраваў Валожынскі ешыбот-вышэйшая школа юдаізму, якая рыхтавала равінаў для ўсёй Еўропы. Асобным царскім указам (1840 г.) забаранялася карыстацца тэрмінамі "беларускія губерніі", "літоўскія губерніі". З гэтага часу ўводзілася назва "Паўночна-Заходні край". У 1839 г. была ліквідавана уніяцкая царква. Працэс русіфікацыі паскарала пераважаючае ў гарадах небеларускае насельніцтва, русіфікаваная інтэлігенцыя. Палітыкай царызму было зліццё беларусаў, украінцаў з рускімі ў адзін народ.

Як бачым, ад далучэння беларусам перапалі і пазітыўныя і негатывныя вынікі. Доля іх была вельмі цяжкая. Яны не кантралявалі ўласную тэрыторыю, і не яны вызначалі сацыяльна-эканамічнае і палітычнае развіццё краю, хаця з'яўляліся галоўнай крыніцай дабрабыту ўсіх астатніх слабаў.

ЛІТАРАТУРА

Алексеев П.В. Полацкая земля (очерк истории Северной Белоруссии) в IX - XIII вв. - М.: Наука, 1966.

Арлоў У.А. Асветніца з роду Усяслава: Вырасніна Полацкая. - Мн.: Навука і тэхніка, 1989.

Асвета і педагогічная думка у Беларусі: Са старажытных часоў да 1917 г. - Мн.: Народная асвета, 1985.

Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. - Т.12. - Мн.: БСЭ, 1975.

Белоруссии в эпоху феодализма: Сб. документов и материалов. - Мн.: Наука и техника, 1983.

Блинова Т. Иезуиты в Белоруссии. - Мн.: Беларусь, 1990.

Гісторыя Беларускай ССР у 5-ці т. - Мн.: Навука і тэхніка. - Т.1, 1972. - Т. 2, 1972. - Т.3, 1973.

Гісторыя беларускага мастацтва ў 6-ці т. - Мн.: Навука і тэхніка. - Т.1, 1987. - Т. 2, 1988.

Гісторыя Беларусі ў літаратурных вобразах: (Дакастр. перыяд). - Мн.: Народная асвета, 1979.

Гісторыя беларускай літаратуры: Старажытны перыяд. - Мн.: Мастацкая літаратура, 1985.

Грамадскі быт і культура гарадскога насельніцтва Беларусі. - Мн.: Навука і тэхніка, 1990.

Дварчанін І.С. Францішак Скарына як культурны дзеяч і гуманіст на беларускай ніве. - Мн.: Навука і тэхніка, 1991.

Довнар-Запольский М. Основы государственности Белоруссии // Неман. - 1990. - № 2.

Ермалович М. Старажытная Беларусь. - Мн.: Мастацкая літаратура, 1990.

Ермалович М. На слядах аднаго міфа. - Мн.: Навука і тэхніка, 1991.

Загорюльский Э. Древняя история Белоруссии: Очерки этнической истории и материальной культуры (до IX в.). - Мн.: Изд. БГУ, 1977.

Ігнатоўскі У. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. - Мн.: Беларусь, 1991.

Імя тваё Белая Русь (Уклад. Г.М.Сагановіч). - Мн.: Польша, 1991.

История БССР. Ч.1. - Мн.: Изд. БГУ, 1981.

История белорусской дооктябрьской литературы. - Мн.: Наука и техника, 1974.

Калечиц Е. Первоначальное заселение территории Белоруссии. - Мн.: Наука и техника, 1984.

Лыбунцев Ю. В глубинном Полесье: Турово-Пинская земля. - Мн.: Искусство, 1989.

Лысенко П. Открытие Берестя. - Мн.: Наука и техника, 1989.

Жальдзіс А. На скрыжаваннях славянскіх традыцый. -

Мн.: Навука і тэхніка, 1980.

Никольский Н. История русской церкви. - Мн.: Беларусь, 1990.

Оршиш В. Древняя Русь: Образование Киевского государства и введение христианства. - Мн.: Наука и техника, 1988.
Пилипенко М. Возникновение Белоруссии. Новая концепция. - Мн.: Беларусь, 1991.

Подокшин С. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы. - Мн.: Наука и техника, 1970.

Скарына і яго эпоха. - Мн.: Навука і тэхніка, 1990.
Ф.Скорина и его время: Энциклопедический справочник. - Мн.: БСЭ, 1990.

Сокал С. Гісторыя дзяржавы і права БССР (дакастрычніцкі перыяд). - Мн.: Вyd. БДУ, 1989.

Статут Вялікага княства Літоўскага. 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. - Мн.: БСЭ, 1989.

Старонкі гісторыі Беларусі. - Мн.: Навука і тэхніка, 1992.

Тарасаў К. Памяць пра легенды. Постаці беларускай мінушчыны. - Мн.: Полымя, 1990.

Ткачоў М. Беларусь у войнах XI-XIII стст. //Беларуская мова і літаратура у школе. - 1990. - № 5, 6, 7.

Хрестоматія по истории Белоруссии: С древнейших времён до 1917 г. - Мн.: Изд. ВГУ, 1977.

Цярохін С. Славуцья адвагаі на вайне. - Мн.: Голас Радзімы, 1991.

Ширяев Е. Русь Белая, Русь Чёрная и Литва в картах. - Мн.: Наука и техника, 1991.

Этнаграфія белару аў. - Мн.: Навука і тэхніка, 1985.

Этнаграфія Беларусі. Эцыклапедыя. - Мн.: БСЭ, 1989.

Юх І.А. Крыніцы Беларуска-літоўскага права. - Мн.: Беларусь, 1991.

ЗМЕСТ

Прадмова.....	3
1. Старажытная Беларусь.....	4
2. Станаўленне і развіццё Вялікага княства Літоўскага (XIII - сярадзіна XVI стст.....	16
3. Утварэнне беларускай народнасці і развіццё нацыянальнай культуры у XIV - XVI стст.	31
4. Беларусь у канцы XVI - XVII стст.....	41
5. Беларусь у XVIII стагоддзі.....	57
Літаратура.....	74

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

БЕЛАРУСИ (IX - XVIII стст.)

Составители: Дзядзюля Павел Васильевич, Квачев Яков Вфремович,
Якуш Надежда Михайловна, Марина Людмила Владимировна, Козляков
Владимир Егорович, Малашко Алексей Митрофанович
Минск, БТИ им.С.М.Кирова
На белорусском языке

АКТУАЛЬНЫЯ ПЫТАННІ ГІСТОРЫІ І КУЛЬТУРЫ

БЕЛАРУСІ (IX - XVIII стст.)

Складальнікі: Дзядзюля Павел Васільевіч, Квачоў Якаў Яфрэмавіч,
Якуш Надзея Міхалаўна, Жарына Людміла Уладзіміраўна, Казлякоў
Уладзімір Ягоравіч, Малашка Аляксей Мітрафанавіч

Рэдактар М.П.Мурашка. Карэктар А.В.Лях.

Падпісана да друку 13.07.92. Фармат 60x84¹/16.

Друк афсетны. Ум.друк.арк.5,4. Ум.фарба-адбіт.3,4. Ул.-вкл.арк.4,6.

Тыраж 500 экз. Заказ 268.

Беларускі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга тэхналагічны
інстытут імя С.М.Кірава. 220630. Мінск, Свядлова, 13а.

Аддрукавана на ратапрынце Беларускага ордэна Працоўнага
Чырвонага Сцяга тэхналагічнага інстытута імя С.М.Кірава.

220630. Мінск, Свядлова, 13.

